

De weg naar de vakbeweging op

1892-1899

Terwijl de socialisten in Vlissingen hun beweging een arbeidersbeweging wilden laten zijn en in plaats van de parlementaire strategie en lijdelijk verzet kozen voor de revolutie, ontwikkelde zich de vakbeweging. De langzaam moeilijker wordende positie van de werklieden, die in het algemeen de opkomst van de socialistische beweging stimuleerde, gaf de vakverenigingen een werkterrein. Confessionele en niet-confessionele bonden werden opgericht. In de laatste werkten niet-socialisten en socialisten samen. Door de opgedane ervaringen won het socialisme vervolgens aanhang. Tegelijkertijd dienden de vakverenigingen zich aan als een nieuwe basis waarop de socialisten praktisch konden werken. Christiaan Cornelissen gaf aan die arbeid een socialistische richting.

a. communistisch socialisme

De Vlissingse socialisten wisten hun sterkte na het vertrek van Van der Veer redelijk te handhaven: eind 1897 had de afdeling van de 'Socialistenbond' nog 50 leden en haar politieke richting was dezelfde. In die Bond behoorde ze, samen met Middelburg, eind 1897 tot de kleine minderheid (9 afdelingen tegen 45) die de afdelingen vrij wilde laten in de keus mee te doen aan verkiezingen. Temidden van de discussies daarover kondigde Domela Nieuwenhuis aan de 'Socialistenbond' te verlaten. Hij vond dat de afdelingen uiteen moesten gaan en voortaan als vrije socialistenverenigingen op basis van vrijwilligheid samenwerken.³⁵¹

Het besluit van Nieuwenhuis vergrootte de interne discussies in de 'Socialistenbond'. Vooral de afdeling-Amsterdam, die de Centrale Raad moest samenstellen, werd verscheurd door ruzies. Door middel van circulaire probeerden de strijdende partijen steun in het land te vinden. De afdeling-Middelburg riep in maart 1898 in een brief van Jac. L.A. de Lange en Dirk Bimmel op aan het gekraak een einde te maken. De afdeling-Vlissingen nam een nog radicaler stap. Zodra sommige leden van de nieuwe Centrale Raad in strijd met het besluit van de Bond voorstelden bondsgelden aan verkiezingspropaganda te besteden, trok ze aan de bel. Op 20 februari 1898 stelde ze voor die leden te vervangen, doch de Amsterdamse afdeling had zich in navolging van Nieuwenhuis inmiddels reeds van de 'Socialistenbond' afgescheiden. Op 6 maart 1898 besloot de Vlissingse 'kennis genomen hebbende van het tegenwoordige geharrewar in den Bond' dat voorbeeld te volgen. Ze zou 'voortaan haar eigen weg volgen, om te propageeren voor het kommunistisch socialisme, onder den naam van Kommunistisch Socialistische Vereeniging te Vlissingen'. Slechts één lid was het duidelijk oneens met dit besluit: de oud-penningmeester van de afdeling, Fons van Olm.³⁵²

De naam van de vereniging doet denken aan het organisatiegerichte socialisme van Cornelissen, terwijl het besluit zich af te scheiden eerder de naar het individualistische anarchisme neigende Nieuwenhuis volgde. De Vlissingse socialisten waren vóór alles revolutionair. Hun houding ten aanzien van het parlementari-

sme werd bepaald door de revolutionaire weg die hij koos. Hij maakte ook Cornelissen niet zo goed in de hand. 'ging' ging het ver. 14 leden, die een waarschijnlijk da. horen. Bij tijd en nale anarchistenc in de agitatie voe geboren scheepm ter, maar secretar vereniging inhar enerzijds en uitg dood (oktober 1 Nieuwenhuis en iging', zoals de m

H.J. Scheffer r vijf plaatsen bui meest gelezen w listische vereenig geheel. In feite v 'kommunistisch nisatie van Vlissi

b. gezin en va

Doorgaans wor met bedrijfsoms singe arbeiders beid van de vrou dersbeweging m arbeidersgezin i van de gezinsv door het hele g was de man de Vooral de vrou te verdienen, w de baten op (bi roppas), dan d vaste dienst kw richtten de ma Waarschijnlijk loonstijging en werkende vrou beiders het als

In de gezinn gen voor de w

sme werd bepaald in het licht van de revolutie. Nu de voorstanders van de revolutionaire weg de 'Socialistenbond' verlieten (na Domela Nieuwenhuis vertrok 5 maart ook Cornelissen), bleven daar de parlementair gezinden over. Dan kon je net zo goed in de SDAP zitten. Met de 'kommunistisch-socialistische vereniging' ging het vervolgens snel bergafwaarts. In september 1898 had ze nog maar 14 leden, die een schuld van fl. 45,80 aan de 'Socialistenbond' hadden. Het is niet waarschijnlijk dat ze daarna ooit meer leden heeft gehad. Ze liet weinig van zich horen. Bij tijd en wijle gaf ze financiële steun, bijvoorbeeld voor het internationale anarchistencongres in Parijs in 1900. Ze deed een jaar later enthousiast mee in de agitatie voor de algemene werkstaking. Cornelis Hoogerheide, een in 1858 geboren scheepmaker, was toen voorzitter en de vormer Piet Sinke penningmeester, maar secretaris Frits de Kaart was de dominerende figuur. Door hem bleef de vereniging inhangen tussen de individualistische anarchisten rond Mieremet enerzijds en uitgesproken syndicalistische vakbondslieden anderzijds. Pas na zijn dood (oktober 1908) trok de vereniging meer naar de anarchistische richting van Nieuwenhuis en de *Vrije Socialist*. Toen werd haar naam 'Vrije Socialistenvereniging', zoals de meeste andere vrij-socialistische verenigingen in het land.³⁵³

H.J. Scheffer noemt in zijn boek over *Het Volksdagblad* Vlissingen onder de vijf plaatsen buiten Amsterdam waar deze (socialistische) krant eind 1900 het meest gelezen werd. Dat wijst erop dat de terugloop in de 'kommunistisch-socialistische vereniging' niet representatief was voor de socialistische beweging als geheel. In feite veranderde slechts de organisatorische basis van de beweging. De 'kommunistisch-socialistische vereniging' was niet meer de socialistische organisatie van Vlissingen. Naast haar waren vakbonden opgekomen.³⁵⁴

b. gezin en vakbeweging

Doorgaans worden handel en wandel van de vakbeweging in verband gebracht met bedrijfsomstandigheden en ontwikkelingen in de conjunctuur. In de Vlissingse arbeidersbeweging speelden echter ook het gezin en met name de loonarbeid van de vrouw een rol. Daaraan wordt in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging meestal minder aandacht besteed. Al de Regt heeft het stedelijke arbeidersgezin in het laatste decennium van de vorige eeuw geschetst. De basis van de gezinsverhoudingen, schrijft zij, was niet meer de produktieve arbeid door het hele gezin, maar loonarbeid (van de kostwinner) buitenshuis. Meestal was de man de kostwinner en werden de zorgen thuis aan de vrouw toebedeeld. Vooral de vrouw uit de armere arbeidersgezinnen trachtte door allerlei werk bij te verdienen, wanneer die arbeid tenminste loonde. Wogen de kosten niet tegen de baten op (bijvoorbeeld doordat veel geld betaald moest worden voor kinderopas), dan deed de vrouw geen betaalde arbeid. Bij de handwerkslieden in vaste dienst kwam loonarbeid door de vrouw waarschijnlijk minder voor. Hier richtten de mannen zich zoveel mogelijk naar de kleinburgerlijke levenswijze. Waarschijnlijk was betaalde arbeid van de vrouw ook niet noodzakelijk. Door loonstijging en de invoering van sociale verzekeringen daalde het aantal gehuwde werkende vrouwen trouwens, doch eerst na de Eerste Wereldoorlog leken de arbeiders het als een schande te ervaren wanneer hun vrouw moest bijverdienen.

In de gezinnen waar de man kostwinner was, bestonden verschillende regelingen voor de wijze waarop over het verdiende geld werd beschikt. Nu eens gaf de

man al zijn geld aan zijn vrouw en kreeg hij een zakgeld terug, dan weer gaf hij maar een deel van zijn verdienste af voor huishoudgeld. Soms wisten de vrouwen niet eens hoeveel hun man verdiende. Met het ontvangen geld moest de vrouw echter zo goed mogelijk omgaan. De gezinsfinanciën waren haar domein; de man hield zich met de besteding van het geld doorgaans amper bezig. Voor de arbeidersbeweging had de functieverdeling tussen man en vrouw in het gezin belangrijke gevolgen. Door de zorg voor de kinderen werd de vrouw maar al te vaak aan het huis gebonden en de arbeidersbeweging nog sterker een mannenbeweging. Anderzijds werd de contributie voor de organisaties van de arbeidersbeweging door de man vaak gezien als een last voor de huishoudpot, waardoor de weerstand van de vrouw tegen de arbeidersbeweging nog vergroot werd.³⁵⁵

Tot zover Ali de Regt. Veel van haar beschrijving is terug te vinden in Vlissingen. Ook hier vinden we het kerngezin, waarin hoogstens twee generaties samenwoonden. Er zijn echter enkele plaatselijke bijzonderheden. Ook in Vlissingen verdiende de man het geld en wisten lang niet alle vrouwen wat hij verdiende. Dat werd nog versterkt door het aangenomen werk: arbeiders voerden voor een bepaald bedrag een karwei uit. In onderling 'overleg', vaak een langdurig loven en bieden, werd dat bedrag vastgesteld. De arbeiders streefden er wel naar in ieder geval het bedrag te halen dat ze in uurloon zouden hebben verdiend, maar dat was niet altijd nauwkeurig te berekenen. En dan zien we nog af van de werking van de arbeidsmarkt die hun onderhandelingspositie nu eens sterk maakte, dan weer zwak. Het 'in het aangenomen' verdiende loon wisselde bijgevolg en dat gaf de man extra mogelijkheden zijn werkelijke verdiensten voor de vrouw verborgen te houden. De uurlonen kenden de vrouwen doorgaans wel, zo niet uit de mond van hun eigen man, dan toch uit die van de vrouw van een collega, maar wat in tarief oververdiend werd verschildte doorgaans van arbeider tot arbeider. Er waren mannen die hun hele inkomsten afdroegen en dan zakgeld kregen: dat wat er overschoot. Anderen droegen alleen af wat ze aan uurloon verdiend hadden en hielden voor zichzelf wat ze in tarief verdienden, of wat ze maar een redelijk zakgeld vonden: *'De vrouw wist toch nooit precies wat ze trokken? Er waren er genoeg die zeiden 'zoveel voor mezelf en de rest voor de vrouw, want die wist toch niet hoeveel er was.'*' Vooral als het tarief in het café werd uitbetaald ('wisselen'), wat tot in de twintiger jaren gebeurde, kon het een vrolijke boel worden. Metaalbewerkers, bouwvakkers en havenarbeiders 'wisselden' het verdiende tarief vaak in de kroeg: *'Maar dan ging er altijd een gulden onder het tabaksdoosje. Als die mensen een rondje gaven, kon mijn vader ook een rondje geven. Maar die acht gulden gingen naar moeder. Die moest dat geld gauw hebben, want zij moest de boodschappen gaan doen.'*³⁵⁶

Ali de Regt heeft de verantwoordelijkheid die op deze wijze op de schouders van de vrouw werd gelegd zeer terecht benadrukt. Zij moest met het huishoudgeld zien rond te komen (het fatsoen van haar man en haar was daarmee gemoeid) en wanneer dat niet lukte, werden allerlei kunstgrepen te baat genomen die ze doorgaans voor haar man angstvallig geheim hield. De vrouw werd in financiële zaken vaak de vertegenwoordigster van het gezin. Veel verzoekschriften in verband met belastingen of schoolgeld werden door huisvrouwen geschreven; reclameren was hun werk. Geen wonder dat zij de uitgaven van hun man met lede ogen aanzagen. Hoe vaak ging het in aangenomen werk extra verdiende geld

niet naar de t
hoorden vakv
terug? Bracht
gevaar? Daaro
ten van hun n
beweging zo
de contributie
die de contrib
houdpot af en
den, de meta
het café. Dan
bond in direc
aanwezig wa
bij hen aan h

In Vlissing
meisjes en v
burgerstand
In Vlissingen
in Middelbu

beroe
nijven
landb
hand
ander
(dien
TOT
gespe
zond
GEN

* Bron: ber

De kleine
drag van w
remde, ble
mansknecht
dochter de
trek van
was terug
twintiger
zingen aan

niet naar de tapkast? Of naar ondoelmatige clubjes? Op het eerste gezicht behoorden vakverenigingen ook bij die ondoelmatige clubjes, want wat gaven ze terug? Bracht deelname aan dergelijke verenigingen niet je bestaanszekerheid in gevaar? Daarom keerden veel vrouwen zich tegen politieke of vakbondsactiviteiten van hun man. En daarom was de stap zich aan te sluiten bij de socialistische beweging zo groot. Extra weerstand tegen de vakbeweging kon de wijze waarop de contributie werd betaald opwekken. Sommige verenigingen hadden een bode, die de contributie aan huis kwam afhalen. Dan ging de contributie van de huishoudpot af en vergrootte ze het tekort van menige huisvrouw. Andere vakbonden, de metaalbewerker bijvoorbeeld, hielden iedere zaterdagavond zitting in het café. Dan betaalden de mannen zelf de contributie, maar nu stond de vakbond in directe concurrentie met natte geneugten die in het café onmiskenbaar aanwezig waren. Betaalden de leden niet, dan moest de penningmeester alsnog bij hen aan huis komen.³⁵⁷

In Vlissingen waren geen textielbedrijven, zoals in Twente of Tilburg, waar meisjes en vrouwen aan het werk konden. In Vlissingen ontbrak tevens een brede burgerstand die voortdurend behoefte had aan dienstboden, zoals in Middelburg. In Vlissingen verrichtten beduidend minder vrouwen en meisjes loonarbeid dan in Middelburg:

Staat 5.1. Werkende vrouwen Middelburg - Vlissingen. 1899*

beroep	Middelburg		Vlissingen	
	G	O	G	O
nijverheid	65	207	30	117
landbouw	7	10	1	1
handel/verkeer	133	112	112	41
andere	166	1196	75	645
(dienstboden	135	1095	56	570)
TOTAAL	371	1525	218	804
gepensioneerd	0	0	2	1
zonder	3786	4489	3602	5004
GEN.TOTAAL	4157	6014	3822	5809

* Bron: beroepstelling 1899. 'G' = Gehuwd; 'O' = Ongehuwd.

De kleinere arbeidsmarkt voor de vrouw had in Vlissingen gevolgen voor het gedrag van werklieden en vakbeweging. Het fatsoen, dat arbeid door de vrouw remde, bleef in de Vlissingse arbeiderswereld beter intact. De Vlissingse timmermansknecht L. de Kam meende van de Middelburgse arbeiders: *'De vrouwen en dochters der werklieden doen er daar nog wat bij. 't Is een eigenaardige karaktertrek van 't Middelburgsche leven.'* Kinderen die 's avonds bij rijke families de was terug brachten, welke hun moeder gewassen had, waren in Vlissingen in de twintiger jaren sociaal getekend. Velen verlaten in Middelburg erwten, in Vlissingen aanmerkelijk minder mensen. Natuurlijk bestond ook daar de mogelijk-

heid, maar, aldus de aannemer Jan Loois, 'een fatsoenlijk werkmanschaamt zich ervoor'. Dat wordt bevestigd door een onderzoek van de arbeidsinspectie in 1903/04. Die schatte dat in Middelburg zo'n 500 gezinnen erwten verlazen. Ze bezocht er 292 van. In Vlissingen werden daarentegen maar 61 gezinnen bezocht, voornamelijk zeer arme Arnemuidse vissers. Gaven in Middelburg 7 firma's erwten te verlazen, in Vlissingen was er maar één ('dikke' Polderman). Volgens de inspectie was deze bovendien nog maar een paar jaar hiermee bezig. Andere bronnen versterken de indruk dat in Vlissingen op dat moment enkel de heel armen deze huisarbeid bedreven. Doch er zat verandering in de lucht. In 1908 wordt reeds gemeld dat het erwtenlezen 'veelvuldig' voorkwam. Hoewel daarna aan deze tak van arbeid nog wel eens aandacht besteed is, zijn verder helaas geen exacte gegevens bekend.³⁵⁸

Wat waren de gevolgen voor de arbeidersbeweging? Ten eerste oefende de gezinseconomie een opwaartse druk op de lonen uit. Doordat minder vrouwen in Vlissingen konden bijverdienen, was afgezien nog van andere factoren (huren en prijzen) de onderste grens voor de lonen van de mannen eerder bereikt dan in Middelburg. Meer specifiek met het oog op de arbeidersbeweging zelf zijn de consequenties minder duidelijk. Vrouwen boden weerstand tegen de arbeidersbeweging, maar veel vrouwen zouden ook actief daarin meedoen. Ik herinner aan juffrouw Berkers die in 1894 in het bestuur van de SDB-afdeling zat. Vrouwen zouden ook een opmerkelijke rol spelen bij twee spectaculaire stakingen: die van 1899 en 1928. Het strookt niet helemaal met de gescheiden sferen tussen man en vrouw die we in Vlissingen ook ontmoetten. Vergrooten het kostwinnerschap van de man, zodat het gezin alleen van hem afhankelijk was, en het regelmatig verhuizen (zoals zeker metaalbewerker deden) de solidariteit tussen man en vrouw in de arbeidersbeweging?

c. vroege vakverenigingen

De vakbeweging leefde sinds eind 1892 (aanvankelijk schuchter) op. De eerste vakvereniging moesten we echter niet in socialistische kring zoeken, doch bij de 'R.K. Volksbond'. De encycliek 'Rerum Novarum' maakte vereniging van arbeiders op basis van hun vak mogelijk. Terugkijkend naar 'de gulden tijd der gilden' (aldus W.C.J. Passtoors), wilden sommige Volksbonders door de oprichting van nieuwe gilden de orde in de maatschappij herstellen. De paus zelf was echter alerminst duidelijk geweest, ook in Nederland ontstonden verschillende interpretaties. De progressieve van Schaepman ging net als Kuyper ervan uit dat industrialisatie en mechanisering niet meer zouden verdwijnen. Er moest een nieuwe ordening komen, waarin kapitaal en arbeid hun eigen plaats hadden: *'De arbeiders-vereeningen moeten medewerken tot het verwerkelijken van het beginsel der gilden. In haar moet de gemeenschap onder de arbeiders worden belichaamd. Door die ordelijke gemeenschap moet de vereeniging worden tot de kracht, die zich-zelve kan vereenigen tegen grove eischen en machtigen dwang. In haar midden moeten de arbeiders leeren zich-zelve te beheeren en te regeeren in hun eigen levenskring; in haar midden moeten de arbeiders zich bewust worden van hun plicht en hun recht, want ieder recht steunt op een plicht.'* Schaepman pleitte meer dan Talma voor een herstel van orde in de maatschappij, maar ook hij benadrukte rechtvaardigheid en meende dat de arbeiders voor hun rechten mochten,

zo niet mo

Schaepman
reld waari
dachten o
voor meer
jaar later
fing der o
kapitaal, t
het voort
maatschap
leeuwse g
neer werk
van vakve
ten aanzie

De gen
de kathol
gilde op
band met
van 'St E
weken ha
voor het
op weg e
met de v
maker M
Eloy' en
terwijl v
Het con
maar 'St
toneel. E
de helpe
taalbewe
over die
zien. Tal
Een
een 'ges
der v
voort
'Geme
op de w
hadden
ben. De
werd de
binnen
men. Ve
waarge
niet was
Hoeve

zo niet moesten strijden.³⁵⁹

Schaepman keek vooruit, probeerde zijn denkbeelden aan te passen bij de wereld waarin hij leefde. De pauselijke verwijzing naar de gilden kon echter de gedachten ook terugvoeren naar de Middeleeuwen en een inspiratiebron vormen voor meer reactionair getinte ideeën. Zo hield geestelijk adviseur De Graaf twee jaar later de Vlissingse afdeling van de 'R.K. Volksbond' voor: *'Door de opheffing der oude Gilden is de werkmán langzamerhand verlaagd tot slaaf van het kapitaal, tot een werktuig, waarvan de waarde geschat wordt naar den arbeid die het voortbrengt. Hierin verbetering te brengen, dat moet uw streven zijn; de Maatschappij terugvoeren tot de gilde van voorheen ziedaar uw doel.'* De Middeleeuwse gilden werden de leden wel vaker als ideaal voorgehouden, maar wanneer werklieden zelf aan het woord waren werd toch vooral gewezen op het nut van vakverenigingen nu. In de Volksbond openbaarde zich een tweeslachtigheid ten aanzien van de nieuwe maatschappelijke omstandigheden.³⁶⁰

De gemengde samenstelling van de Volksbond beperkte de ontwikkeling van de katholieke vakverenigingen. In december 1892 richtte de afdeling een eerste gilde op voor metaalbewerkers, 'St Eloy' genaamd. Waarschijnlijk hield dit verband met een R.K. vakcongres dat in mei 1893 gehouden zou worden. President van 'St Eloy' werd C.D. Mentink, koperslager van de 'Zeeland'. Binnen een paar weken had de vereniging 22 leden. De vakvereniging pleitte op het vakcongres voor het aan banden leggen van het aangenomen werk. Het gilde was dus hard op weg een vakbond te worden zoals we nu kennen. *'Wat was nog het verschil met de rooien'*, vroegen verontruste bestuurders van de Volksbond als de schoenmaker Milot zich af. In 1894 ontstond een conflict tussen het bestuur van 'St Eloy' en het bestuur van de Volksbondsafdeling. Het laatste nam een bloc ontslag, terwijl van 'St Eloy' Mentink, P. Kloosterman en J.C. Donsen geroyeerd werden. Het conflict zou weer bijgelegd worden en het royement ongedaan gemaakt, maar 'St Eloy' werd niet meer de oude en verdween in 1897 zelfs even van het toneel. Een half jaar voor het conflict uitbrak had Mentink nog een bouwvakgilde helpen oprichten. Dit was veel meer naar de oude gilden ingericht dan de metaalbewerkersvereniging. Het kende bijvoorbeeld meesters en gezellen. Veel is over dit gilde niet bekend, maar *'bezigdheid en beleid'* stonden er in hoog aanzien. Tussen 1896 en 1901 is het ten onder gegaan.³⁶¹

Eerst in oktober 1893 vormden socialistische en niet-socialistische arbeiders een 'gecombineerde vakvereniging'. Zo'n vereniging was in Middelburg al eerder tot stand gekomen, opgericht door leden van de Werkmansvereniging en voorstandster van geleidelijkheid en samenwerking tussen kapitaal en arbeid. 'Gecombineerd' betekende in Vlissingen vooral samenwerking van de vaklieden op de werf. Speciale grieven, andere dan die vijf jaar tevoren bij deze werklieden hadden bestaan, lijken de vorming van deze vereniging niet veroorzaakt te hebben. De maatschappij betaalde een *'hongerloon'* uit, maar als nog grievender werd de behandeling ervaren die de arbeider op de werf kreeg. Oude werklieden, boven de 50 jaar, werden op straat geworpen als waren het uitgeknepen citroenen. Vriendjespolitiek en nepotisme bepaalden wie er baas werd. Bij de directie was tegen bazen-willekeur geen recht te halen. Dat behoorde tot de bedrijfspolitik, zoals uit hoofdstuk 3 d bleek.³⁶²

Het schijnt dat de oprichting van de 'gecombineerde vakvereniging' buiten de

afdeling van de SDB om is gegaan (misschien heeft Van der Veer geholpen bij de opstelling van het beginselprogramma). De voorzitter op de oprichtingsvergadering was in ieder geval Gerard Woesthoff van 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten'. Nadat hij het doel van de vereniging uiteen had gezet, kwam een Patrimoniumman in debat die betreurde dat de nieuwe vereniging door de plannen van 'Patrimonium' heenliep. Patrimoniums vereniging zou een andere grondslag hebben, want hij verwachtte meer van samenwerking tussen patroon en arbeider. Hij haalde daarbij het voorbeeld van de Delftse directeur J.C. van Marken aan. 'Nu, die passage hebben wij allen mee gemaakt en zijn bedrogen uitgekomen', was het commentaar van de verslaggever van *De Toekomst*. *Recht voor Allen* en andere bladen hadden aangetoond dat Van Marken slechts vriendelijk was tegen kritiekloze arbeiders. Aan het eind van de avond was de 'gecombineerde vakvereniging' met 22 leden (van de 50 aanwezigen) een feit. De katholiek George Kotte betuigde zijn instemming met de oprichting, al vond hij het jammer dat niet allen zich opgaven en vreesde hij dat de 'R.K. Volksbond' en 'Patrimonium' samenwerking zouden afwijzen.³⁶³

Op 25 oktober 1893 werd een beginselverklaring aangenomen, die een compromis tussen socialisten en andersdenkenden lijkt: *'Aangezien de wetenschap en ondervinding ons heeft geleerd, dat de belangen van patroons en werklieden lijnrecht tegenover elkander staan en de belangen der patroons toch worden gesteund door de regeering, die de belangen der arbeiders veronachtzamen, daarom is het noodzakelijk, dat de arbeiders steun zoeken in zich zelf. De gekombineerde vakvereniging stelt zich daarom ten doel, te steunen op eigen krachten, door organisatie aller arbeiders. Om deze organisatie doel te doen treffen, streeft zij in de eerste plaats naar de verovering van de rechten aller arbeiders, om daardoor te komen tot regeling op den arbeid; de arbeidsdag normaal gesteld overeenkomstig de behoeften der maatschappij; kosteloos verplicht lager, middelbaar en hooger onderwijs, benevens vakonderwijs, door den staat.'* Een nog altijd actueel programma, waarin twee zielen huisden. De vereniging wilde steunen op eigen krachten, maar tegelijkertijd gaf ze een grote plaats aan de staat. Ze sloot aan bij de ideeën van de werklieden die we in de eerste metaalbewerksvakvereniging tegenkwamen.³⁶⁴

De vereniging groeide goed. Na een week had ze al 37 leden. Het steunen op eigen krachten was geen loze leus: de contributie werd vastgesteld op 5 cent per week, waarvan 3 cent in de 'weerstandskas' ging. De vereniging heette bij de arbeiders al gauw: de 'algemeene' vakvereniging. Dat was het stokpaardje van Cornelissen: de vakvereniging die niet vroeg naar geloof of politieke overtuiging, maar de arbeiders verenigde op grond van hun economische belang. De strijd voor het socialisme lag buiten de taak van de vakvereniging, vond Cornelissen. Desondanks werden de 'algemeene' vakverenigingen door anderen vaak gezien als socialistische organisaties. Begrijpelijk, want meende Cornelissen zelf niet dat vakverenigingen *'de cellen van de maatschappij der toekomst'* waren? *'Wij moeten en aandeelhouders en directeurs er uit dringen, en zelve den arbeid aanvaarden.'* De socialisten moesten lid worden van de vakverenigingen *'om deze, evenals de Trades-Unions in Engeland, te doen doortrekken met den zuurdesem van 't socialisme.'* De socialisten ontwikkelden nog hun standpunten ten aanzien van de vakbeweging, maar ook deze had nog geen vastomlijnde mening. In som-

mige veren
merlieden)
varen. Het
onduidelij

De vere
arbeiders
van het w
om precie
ders zich
In 1895, t
werkersve

Kort na d
de protes
nam de V
positie in
Talma spe
verenigin
brengen
een omz
tegen een
kennen
gingen

Naast
het bew
tussen p
het leze
ging wa
ter, A. v
3 besma
den, bij
kenval
het was
begin M
Domme
de na
verm
slechte

al he
De la
algeme
leven
verp
het de
had

mige verenigingen treedt het oude standsbesef sterker op de voorgrond (de timmerlieden) dan in andere (de metselaars). In de praktijk waren ze allemaal onervaren. Het beginselprogramma van de 'gecombineerde vakvereniging' drukt deze onduidelijkheid uit.³⁶⁵

De vereniging kon op de werf niet veel tot stand brengen. Op een dag lieten de arbeiders de portier, die 'minutengapperij' pleegde door de fluit voor het begin van het werk telkens een paar minuten te vroeg te blazen, zes minuten wachten om precies om half twee naar binnen te gaan. De actie laat zien hoe de werf arbeiders zich spontaan konden organiseren. De vakvereniging wordt niet genoemd. In 1895, toen er veel werk op 'de Schelde' kwam, is ze net als de vorige metaalbewerkersvereniging verdwenen.³⁶⁶

Kort na de 'gecombineerde vakvereniging' was op 11 november 1893 inderdaad de protestantse metaalbewerkersvereniging met 20 leden opgericht. Daarmee nam de Vlissingse 'Patrimonium'-afdeling binnen het verbond een uitzonderlijke positie in, want alleen de Amsterdamse afdeling had een aparte vakvereniging. Talma speelde een grote rol in de voorbereidingswerkzaamheden. Hij kende vakverenigingen een positieve rol toe in tegenstelling tot Kuiper en Lohman. 'Wij brengen de menschen in de vakvereniging als in hun huis, in eene omgeving van een onwaardeerbaar voorrecht. Zoo komt er vrede. Dan staat de patroon niet tegen eene machteloze arbeiderswereld, maar tegenover hen die hun kracht kennen.' Uit een redevoering die hij in 1895 hield, blijkt dat hij met vakverenigingen óók de socialisten wilde bestrijden.³⁶⁷

Naast het aankweken van godsdienstzin, was het hoofddoel van de vereniging het bevorderen van de zondagsrust en het verkrijgen van een goede verhouding tussen patroons en arbeiders. Ook wilde ze de vakbekwaamheid verhogen door het lezen van vakbladen en door onderwijs. G.A. de Kok meent dat de vereniging vooral uit smeden bestond. Dat is niet onwaarschijnlijk. De eerste voorzitter, A. van Muyden, was koperslager, maar in 1897 waren waarschijnlijk 2 van de 3 bestuursleden smid: M.J. Krug en een zekere Schipper. Ook later zullen smeden, bijvoorbeeld J.H. van Dijk en J.D. Fregeres, in de protestantse metaalbewerdersvakbeweging een vooraanstaande rol spelen. De metaalbewerkersvereniging liet weinig van zich horen en dat verklaart haar geleidelijke teruggang. Ze had begin 1896 26 leden, een jaar later 23 en begin 1898 21 leden. In 1897 sprak C.P.I. Dommissie, secretaris van 'Patrimonium', van een 'kwijnend bestaan' 'tot schande van Patrimonium'. Op 3 mei 1895 richtte 'Patrimonium' nog een tweede vakvereniging op: voor bouwvakkers. Deze bleef ook klein: 21 leden in 1896 en nog slechts 16 in 1897. Een jaar later verdween ze zelfs even.³⁶⁸

d. het Vlissingse bouwvak

De katholieke en protestantse bouwvakkersverenigingen werden gevolgd door algemene. Waarom juist in deze jaren de vakbeweging in de bouwvakken tot leven komt, vergt een nader onderzoek van het Vlissingse bouwvak. Op de achtergrond staat de bevolkingstoename van Vlissingen, die voor de werklieden in het algemeen en de bouwvakkers in het bijzonder enkele belangrijke gevolgen had. Ze schiep immers een behoefte aan woningen:

de negentiger jaren in Vlissingen vestigden is niet precies vast te stellen. Afgaande op het aandeel van vrouwen in de vestigingscijfers lijken gezinnen vooral naar Vlissingen te zijn gekomen in jaren waarin de werf vast werk in het vooruitzicht kon stellen: 1893 (relatief, gezien de slapte in Nederland), 1895 en 1899 (relatief). In 1899 moeten echter ook veel gezinnen zijn vertrokken omdat het aandeel van de vrouwen in de vertrekcijfers nogal toenam en de groei van de stadsbevolking stagneerde. Al met al lijkt vooral tussen 1889 en 1898 de behoefte aan woningen groot te zijn geweest.

De omvang van het bouwvak nam toe. In 1889 werkten volgens de beroepstelling 329 bouwvakkers in Vlissingen, in 1899 446. Het aantal zelfstandige ondernemers nam in dezelfde periode toe van 53 tot 74. Het gemiddeld aantal arbeiders per ondernemer bleef dus klein, ja daalde zelfs nog iets: van 5.2 naar 5.0. Dat wil niet zeggen dat in het Vlissingse bouwvak uitsluitend kleinbedrijven actief waren. Grote projecten werden soms aangenomen door grotere bedrijven van buiten de stad. Gezien de aantallen huizen die in 1879, 1889 en 1899 nog in aanbouw waren (respectievelijk 4, 20 en 47) veranderde echter niet alleen de omvang maar ook het *karakter* van het bouwvak. In Vlissingen gebeurde, wat zich in Amsterdam al veertig jaar eerder had aangediend: er werd niet meer enkel op bestelling gebouwd, maar ook voor een markt. Dit was een *kwalitatieve* verandering. Speculatie deed haar intrede in de Vlissingse bouwwereld. Aangemoedigd door de piekdrukke in de vestigingen in 1898 werden opnieuw meer huizen gebouwd. Het jaar 1900 bracht echter een vertrekoverschot van ongekennde proporties. De markt voor nieuwe woningen stortte in met als gevolg dat in 1901 een grote aannemer failliet ging, geldschietters en leveranciers minder vrijgevig werden en een grote slapte intrad.³⁷¹

Het min of meer speculatief bouwen voor de markt had in zijn kielzog de revolutiebouw. Wat dat betekende voor de arbeid en voor de arbeiders is vooral bekend geworden uit Amsterdam. Daar blijkt de revolutiebouw in negatief opzicht verder te zijn gegaan dan elders. In Vlissingen kreeg de revolutiebouw al helemaal niet de omvang van die in Amsterdam. Arbeiderswoningen van 3 en 4 verdiepingen, zoals in Amsterdam gebruikelijk, werden er niet gezet. Het eerste complex, de 'tachtig plagen', voor 'de Schelde' gebouwd in 1883, bestond uit woninkjes van 1 verdieping met slechts een zolder. Dat type werd ook in de negentiger jaren overwegend voor arbeiders gebouwd, zonder opsmuk in de Bankertstraat en vóór de 'tachtig plagen', wat fraaier voor rekening van de 'Vlissingse Burgervereniging' in de Glacisstraat.³⁷²

Knoeiwerk, kenmerk van de revolutiebouw, deed echter ook in Vlissingen zijn intrede en daarmee een verlaging van de eisen die aan vaklieden gesteld werden. Het was een van de factoren die de traditionele verhoudingen in het bouwvak onder druk zetten. Het kwam meer en meer voor dat geschoolde werklieden arbeid uit handen genomen werd door lager geschoolde. Nauw verbonden met de bouw voor de markt was de invoering van het aangenomen werk als loonsysteem. Wanneer het precies in Vlissingen werd ingevoerd is niet zeker, maar de eerste kritische noot hierover werd door Vlissingers in 1895 gekraakt. De kritiek laat horen hoe het inkomen van de arbeiders dan tot stand kwam en welke haatgevoelens bij de werklieden werden gekweekt: *'Nu was door de metselaars een som bepaald voor het metselwerk van af de fundeering tot de eerste balklaag,*

waarop zij [de patroons H.J. Ganderheijden en W.L. Huson] echter zóóveel af-dongen, dat er voor de arbeiders niet meer dan droog brood overschoot. Zij waren echter wel gedwongen het er voor te doen en toen het werk klaar was, kregen zij ter vergoeding een jodenfooï, waardoor de bazen dus zelf te kennen gaven dat zij te min kregen. 't Werd hun nu alles lekker gemaakt, wijl zij hen ook nog ander werk beloofden. Ook deze karrewei moest aangenomen worden. De arbeiders vroegen f. 110 en dit was er aan verdiend, doch de heeren wilden niet meer dan f. 65 geven. En toen de arbeiders ook dit werk toch uitvoerden en er een zuur stukje brood aan verdienden, werd ook deze uitzuigerij weer gedekt door hun er wat ander werk bij te geven. Dit was de uitvoering van 70 strekkende meter metselwerk, volgens de lat; f. 40 was voor dit werk niet te veel betaald, doch de heeren, gaarne spoedig op hunne gest.... lauweren willende rusten, wilden voor dit werk slechts f. 20 geven. Toen de arbeiders hier geen zin in hadden, kregen zij van den fungeerenden slavendrijver Outhuizen [Pieter Houthuis] ten antwoord: 'zoo jelui het niet doen willen, heb ik liever dat je nu dan Zaterdag vertrekken'. Een der arbeiders, welke door de heeren zuigers steeds aangezocht was het werk aan te nemen, doch die telkens tegen het lage loon protesteerde, moest daarvoor boeten. Hem werd het leven zoo ondragelijk gemaakt, dat hij het werk moest verlaten. Als men zich dus niet gedwee als een citroen het sap, zweet en bloed wil laten uitpersen, moet men de straat op.' Zowel Ganderheijden als Huson stonden bekend als zeer christelijke lieden, vandaar dat H. de W. hen twee weken later Jacobus 5:4 onder de neus wreef.³⁷³

De oude band tussen de meester en zijn gezellen verdween uit de bouwvakken. Reeds in 1876 bestond het systeem dat een patroon slechts een kern van zijn werklieden 's winters aan het werk liet. Het werd veroorzaakt door de aard van de produktie in het bouwbedrijf. Ieder gebouw was eigenlijk een ondernemen op zich dat eindigde bij de oplevering. Van een voortdurende productiestroom was geen sprake. De *Vlissingsche Courant* meende echter in 1896 dat in het bouwvak 'het meer en meer in gebruik [kwam], dat de werkman een soort van zwervend leven leidt, zich dan hier, dan daar bevindt'. Arbeiders wisselden van baas, als het werk gedaan was. Het toenemend gebruik van geprefabriceerde onderdelen en kant en klare grondstoffen betekende bovendien dat er in de winter nog minder te doen was voor bouwvakkers, om bepaalde elementen (kozijnen, deuren) op voorraad te maken. In de winter werd nog maar een enkele knecht in dienst gehouden en zijn werktijden liepen terug. Wie ontslagen werd moest elders naar werk omzien, bijvoorbeeld in de havens, maar ook trok men wel tijdelijk de stad uit: naar Terneuzen, Yerseke, Goes of Krabbendijke. Schilders en metselaars, maar schilders vooral, konden 's winters ook uitwijken naar 'de Schelde'. Die gaf relatief vast werk en betaalde bovendien een iets hoger loon dan in de stad gebruikelijk was. Tenslotte zat er niets anders op dan schulden te maken, welke dan in de zomer weer afbetaald moesten worden. Al met al is er reden aan te nemen dat de financiën van de bouwvakkers halverwege de negentiger jaren onder druk kwamen te staan: bij toenemende kosten moesten ze in korter tijd hun loon verdienen. Aangenomen werk zette dat loon en hun verhouding tot de patroons onder druk.³⁷⁴

De werklieden zaten niet bij de pakken neer. Het stellen van looneisen kon echter gevolgen hebben voor de loonverhoudingen in het bouwvak. Metselaars

stonden van
letten wege
tachtiger ja
schil tussen
geeft echter
wel minach
opperlieden
den waren
ondergroef
selaar van
paar centen
heel van on
commando
kreeg kom
werkzaamh
als één groe
metselaars
groep strek
ging voor d

Er was e
Middelbur
dat de Mi
bazen' die
hadden. Te
Vlissingen
voor de m
niet. Om d
hoog op
trad hard
werkliden
jarenlang
De Vla
was nu e
Naar het
verschil
De h
in Middel
stijgt w
delberg
het me
van de
en ja
aan de
het me
patroon

De Vla
was nu e
Naar het
verschil
De h
in Middel
stijgt w
delberg
het me
van de
en ja
aan de
het me
patroon

stonden van ouds hoger in loon dan timmerlieden, omdat zij meer moesten verletten wegens slecht weer. Dat was met name het geval voor de invoering in de tachtiger jaren van het beter hardende Portland-cement. In 1902 werd het verschil tussen timmerman en metselaar afgeschaft. De loonverhouding voordien geeft echter niet het verschil in achting weer. Timmerlieden noemden metselaars wel minachtend 'muurvarkens'. Op hun beurt keken de metselaars neer op de opperlieden (die stenen en cement op de steigers moesten 'opperen') alsof het lieden waren van lager allooi. Juist het aangenomen werk, met zijn grotere haast, ondergroef echter deze verhouding omdat nu een handig opperman voor de metselaar van groot belang was. Dan waren er de schilders. Hun loon diende een paar centen beneden dat van de timmerlieden en metselaars te zijn. Een fijn geheel van onderlinge standsverschillen. Wie 18 cent verdiende, accepteerde geen commando's van een werkman met 16 cent. Wanneer één groep loonsverhoging kreeg kon een ander niet achterblijven. Vanwege hun samenhangende werkzaamheden werden timmerlieden, metselaars, opperlieden en grondwerkers als één groep gezien en stukadoors (zij verdienden evenveel als timmerlieden en metselaars), behangers en schilders als een andere. Loonsverhogingen in de ene groep strekten zich niet automatisch uit over de andere. Zo kon een loonsverhoging voor de ene groep leiden tot actie in het andere deel van het bouwvak.³⁷⁵

Er was echter een grens aan de loonsverhogingen. Dat was de verhouding tot Middelburg. Daar waren de lonen altijd lager dan in Vlissingen. Dat kwam doordat de Middelburgse aannemers en patroons meer last hadden van kleine 'buitenbazen' die op de omringende dorpen woonden en goedkoper arbeidskrachten hadden. Ten dele werd het verschil ook veroorzaakt doordat in tegenstelling tot Vlissingen de opdrachtgevers in Middelburg vooral particulieren waren. Bouwen voor de markt kwam in Middelburg weinig voor en revolutiebouw al helemaal niet. Om de particuliere klanten niet te verliezen, kon men de rekeningen niet te hoog opschroeven en bleven de lonen dus ook laag. De Middelburgse patroon trad hard op tegen vakverenigingen. *'Komt een patroon er achter, dat een zijner werklieden lid eener vereniging is, dan aarzelt hij niet, hem te ontslaan, ondanks jarenlangen trouwen dienst'*.³⁷⁶

De Vlissingse bouwvakkers vonden het normaal dat hun loon hoger was. Het was min of meer een schande wanneer in Middelburg evenveel werd uitbetaald. Naast het feit dat de vrouwen in Vlissingen minder konden bijverdienen werd het verschil in loon grotendeels veroorzaakt door het duurder leven in Vlissingen. De huren waren hoger dan in Middelburg, tot 1897 was het brood duurder dan in Middelburg en doordat de stadsbevolking als geheel armer was, waren de belastingen in Vlissingen hoger. Daarom waren er werklieden die veel liever in Middelburg woonden en in Vlissingen werkten, ondanks kost en tramgeld. Hoe zat het met de uurlonen? Zoals in het vorige hoofdstuk al is opgemerkt, zijn de gegevens op dit punt schaars. Wat de timmerlieden betreft lijken de lonen tussen 1875 en 1895 gelijk te zijn gebleven: 16 à 17 cent, met een enkele uitschieter van 18 cent. Metselaars zaten daar iets boven of op dezelfde hoogte. Schilders zaten daar zo'n 3 cent achter. Er is reden om aan te nemen dat bij stijgende huren en hoger belastingen de werkman in Vlissingen in de negentiger jaren moest inleveren op zijn inkomen. Gevoegd bij een losser tot vijandig wordende verhouding tot de patroons, kan men zeggen dat er in Vlissingen een voedingsbodem ontstond

voor de opbloei van de vakbeweging. Maar een voedingsbodem is op zichzelf niet voldoende voor het ontstaan van de vakbeweging. Immers deze komt eigenlijk na 1895 pas van de grond en dat niet uit eigen initiatief, maar door invloeden van buiten de stad. De patroons gingen de werklieden zelfs voor. Zij hadden in 1894 de patroonsvereniging 'Bouwkring' opgericht om meer organisatie te hebben met het oog op aanbestedingen. De schilderspatroons bleven buiten de opzet, maar ook de overige patroons sloten zich niet allen aan.³⁷⁷

In februari 1894 werd in Middelburg een vereniging van timmerlieden (12 leden) opgericht, 'Door Vereeniging Verbetering'. De vereniging streefde naar een pensioenregeling, verzekering tegen ongelukken, toezicht op de bouwmaterialen, maar vooral naar loonsverhoging, want *'wij toch vormen een klasse van werklieden wier eergevoel verbiedt in tijd van nood of werkeloosheid het particulier initiatief te hulp te vragen'*. Een loonactie die de vereniging in 1895 in Middelburg op touw zette liep op niets uit, maar ze spoorde de Vlissingers extra aan iets aan hun situatie te doen. Gaven de Middelburgse patroons immers een loonsverhoging, dan liep ook nog het onderscheid tussen beide steden gevaar. In maart 1895 schreven de Vlissingse bouwvakkers een verzoekschrift aan de patroons, dat voorzichtig was gesteld: *'Ondergeteekenden, allen werklieden hier ter plaatse in de verschillende vakken, komen langs dezen weg tot u met het bescheiden verzoek of de mogelijkheid bestaat om, terwijl andere plaatsen voorgaan, ook onzen loonstandaard billijkerwijze naar de eischen des tijds te doen verhoogen.'* Nu de ordelijke weg gekozen werd, zouden de patroons toch wel wat kunnen doen, meende de berichtgever aan het blad *Patrimonium*. Maar *De Toekomst* vond de toon van het verzoek *'misselijk'*. *'Denk eens aan, arbeiders die aan hunne uitzuigers 'bescheiden verzoeken' een beetje minder bestolen en uitgezogen te worden. 't Is toch al te gek! De arbeiders hebben recht om te eischen. Zij leven niet van de patroons, maar de patroons worden rijk door hunnen arbeid. Och, dat de arbeiders dit toch begrepen!'*³⁷⁸

Honderdvijf bouwvakkers tekenden het verzoek, en al was dat een zeer brede steun onder de bouwvakkers, meer succes dan hun Middelburgse collega's hadden ze niet. Sommige arbeiders konden enige verhoging van loon krijgen mits zij:

- de persoonlijke plichtsbetrachting tegenover opdrachtgevers en patroons goed nakwamen;
- bekwaam waren in het uitoefenen van hun beroep;
- van goed zedelijk gedrag waren, d.w.z. vrij van sterke drank.

De bouwvakkers namen daarmee geen genoegen. *'Wij meenden dat een werkman aanspraak had op een loon, dat hem in staat stelt in eer en fatsoen als mensch te leven, en dat de patroons het zich een voorrecht zouden achten hunne werklieden door eene rechtvaardige loonsregeling voor zorg en druk te helpen vrijwaren.'* Ze hadden gehoopt dat de patroons *'ofschoon onze meerderen in stand'*, toch *'menschelijk gevoel'* bezaten. Zij moesten maar eens in de werkliedengezinnen kijken. Dat gebeurde zelden, zodat ze met het leven van die gezinnen volkomen onbekend waren. *'Zijn dan ook van Gods wege de patroons niet geroepen: 1. Voor de belangen der arbeiders (dat ook hun eigen belangen zijn) te zorgen? 2. Hun arbeiders te beschermen tegen leed, zoo stoffelijk als geestelijk, voor zoover zij dat kunnen? 3. Daartoe hunne arbeiders te beschouwen als*

mensch en n
gebod der na
in te houden
maar ik kan
geschreven i
den, maar de
ondertekene
dit comprom
steund was,
den zich dat
er tegen gew
hunne eigen
overheid heb

Een dag la
welk verban
even duren
enkele vako
zoals bij de
niet-confessi
landelijke b
Nederlands
jaar van 189
klommen. D
cember 1895
12 leden. E
ling een eige
kaal van Ge

De vereni
In het eerst
actief gewee
zitter, G.J. E
'De Schelde
ging in prak
hun leven, n
slag aanges
en in de de
syndicalisti
socialisten a
werd toen p
het bestuur
standsbesel
liep bij een
huizen. Er
met de me

Zo wane
aanbrek. N
lonen verha

mensch en niet als lastdier of werktuig? 4. En daarom op hen toe te passen het gebod der naastenliefde en het bevel om hen recht te behandelen en zijn loon niet in te houden, geheel of gedeeltelijk?' Wie de brief heeft opgesteld is niet bekend, maar ik kan me amper voorstellen dat de uiteindelijke versie door een werkmans geschreven is. Mogelijk moet de opsteller in 'Patrimonium'-kring gezocht worden, maar de redactie van de brief was zo dat ook andersdenkenden hem konden ondertekenen. Kerkelijk en niet-kerkelijk kon met enige goede wil zich vinden in dit compromis. Hoe breed het aanvankelijke verzoek van de werklieden ondersteund was, bleek uit de reactie van enkele gezellen op dit antwoord. Zij beklagden zich dat veel van de ondertekenaars er niet in gekend waren, want zij waren er tegen geweest, *'omdat de gezellen, de patroons op hunne plichten wijzende, hunne eigen plichten vergaten, door hunne patroons -in welke zij de gestelde overheid hebben te eerbiedigen- te beleedigen'*.³⁷⁹

Een dag later richtte 'Patrimonium' zijn bouwvakvereniging op. Of en zo ja, welk verband er met de voorafgegangene gebeurtenissen is, is niet duidelijk. Het zou even duren voordat niet-confessionele organisaties tot stand kwamen. Bij geen enkele vakorganisatie zouden de impulsen daartoe uit Vlissingen zelf komen, zoals bij de katholieken en protestanten, maar van elders. De oprichting van de niet-confessionele vakorganisaties hing samen met een grotere activiteit van de landelijke bonden, die in de negentiger jaren snel opkwamen. De 'Algemeene Nederlandsche TimmerliedenBond' (ANTimB) stelde met enige trots in het najaar van 1896 vast hoe hij in een paar jaar tijd van 3 naar 42 afdelingen was geklommen. Daaronder was inmiddels ook een afdeling-Vlissingen, die op 14 december 1895 op initiatief van de afdeling-Middelburg tot stand was gekomen met 12 leden. Een jaar later moeten het er meer zijn geweest, want toen had de afdeling een eigen bode. De vereniging vergaderde in 'Admiraal de Ruijter', het lokaal van George Kotte.³⁸⁰

De vereniging, 'Helpt u Zelf' geheten, was geen socialistische vakvereniging. In het eerste bestuur bekleedde Adriaan Wouterse het voorzitterschap. Hij was actief geweest in de toneelafdeling van de vereniging 'De Schelde'. De vicevoorzitter, G.J. Bijlaard, was in 1892 en 1893 voorzitter van de werkliedenvereniging 'De Schelde'. De secretaris, Adam Caljé, zou met een jaar de naam van de vereniging in praktijk brengen en ondernemer worden. Allen waren ze in de kracht van hun leven, tussen de dertig en vijfendertig jaar. Ze werden in de hoofdelijke omslag aangeslagen in de laagste klasse, behalve Bijlaard, die op 'de Schelde' werkte en in de derde klasse viel. Wouterse zullen we in de twintiger jaren nog in de syndicalistische beweging tegenkomen, maar de enige op dat moment bekende socialist namen zitting het tweede (dat in 1897 aantrad) bestuur. H. Sondagh werd toen penningmeester en Jan Post commissaris. Liberaal en socialist zaten in het bestuur van de timmerliedenvereniging. De leden bond meer een zeker standsbesef en beroepseer dan een politieke overtuiging. Wouterse, bijvoorbeeld, liep bij een baas weg omdat die nogal liet knoeien met de bouw van werkmanshuizen. Er moest extra vergaderd worden of de vereniging wel mee zou doen met de meiviering van 1897.³⁸¹

Zo waren er twee vakverenigingen in het bouwvak toen het volgend seizoen aanbrak. Nu maakten de werklieden een meer omtrekkende beweging om de lonen verhoogd te krijgen: de overheid. Deze was van ouds een belangrijke op-

drachtgeefster. Gemeente en rijk hadden veel onderhoudswerk aan te besteden maar ook wel nieuwbouw. De overheidsbestekken voor onderhoud en nieuwbouw konden daarom de bouwmarkt regelen. Landelijke werkliedenorganisaties vroegen in verband daarmee al een paar jaar aan de overheid in de bestekken bepalingen op te nemen omtrent minimum-lonen en maximum-werktijden ('de bepalingen'). In Vlissingen waren deze verzoeken tot nog toe voor kennisgeving aangenomen. In maart 1896 verzochten de beide vakverenigingen van 'Patrimonium' in Vlissingen 'de bepalingen' in de gemeentebestekken op te nemen. Ook wilden zij dat alleen ingezetenen in aanmerking kwamen voor werkzaamheden voor de gemeente. In plaats van een remmende bleken de 'Patrimonium'-vakverenigingen een stimulerende werking te hebben op de niet-confessionele vereniging, want een maand later zond ook 'Helpt u Zelf' een dergelijk verzoek in. Dit was veel duidelijker. 'HuZ' vroeg om een maximale werkdag van 10 uur en om een minimumloon van 20 cent, voor nachtwerk een toeslag van 50% gevraagd en voor zondagswerk 100%. Ook werden garanties gevraagd dat alle werkzaamheden in Vlissingen door Vlissingers zouden worden uitgevoerd. Voorts vroeg de vereniging om een verzekering van de werklieden tegen ongelukken en om meer hygiëne op het werk: privaten en schoon drinkwater. De gemeente maakte weinig haast met de verzoeken. Op 1 september wees ze deze af op grond van bezwaren die 'verbazend ver gezocht' waren. Zo was opnieuw een seizoen verlopen zonder dat de lonen verhoogd waren.³⁸²

Of het verval van de christelijke bouwvakvereniging door dit slechte resultaat extra gestimuleerd werd is niet te zeggen. 'Helpt u Zelf' lijkt geradicaliseerd te zijn. Met een zekere regelmaat werden steungelden voor stakers elders overgemaakt. In juni 1896 bijvoorbeeld tot een bedrag van fl. 9.15. Op 8 december 1896 richtte de vereniging, een besluit van het hoofdbestuur van haar bond opvolgend, met vijf andere werkliedenverenigingen een plaatselijk comité voor staatspensioen op. Dat sloot zich aan bij het landelijk comité onder leiding van de SDAP. Actief is het Vlissingse comité nooit geweest. Misschien had het onvoldoende organisatorisch vermogen. Waarschijnlijk waren niet alle deelnemende verenigingen even content met de leiding van de SDAP over de landelijke beweging. Een rede van Troelstra over 'Een pensioen voor den ouden arbeid' werd georganiseerd door de Middelburgse arbeiderskiesvereniging 'Ontwikkeling', niet door het Vlissingse comité. Maar de timmerlieden geloofden in meerderheid wel in staatspensioen: bij een referendum daarover stemden 9 van de 12 opgekomenen vóór.³⁸³

Het eerste jaarfeest werd opgewekt en strijdbaar gevierd. De nieuwe toneelvereniging 'Thalia', onder leiding van de timmerman A.C.F. van Dongen (opvolger van Caljé als secretaris van de vakvereniging) speelde twee oude kluchten. De verslaggever van de *Vlissingse Courant* viel de grote hoeveelheid arbeidersvrouwen op. Offensieve daden lieten de timmerlieden echter achterwege. In juli 1897 had 'Helpt u Zelf' 20 leden en het verenigingsleven moet te wensen over hebben gelaten, want slechts 12 deden die maand aan het referendum van de ANTImB mee. De neergaande conjunctuur drong 'HuZ' in het defensief. De vereniging werd geconfronteerd met toenemende werkloosheid in het bouwvak en moest proberen daar een antwoord op te vinden. Ze richtte een werkloosheidskas op, waar zowel leden als niet-leden aan deel konden nemen. Van 'Onderlin-

ge Hulp'
drijvende
groter da

Eind v
nieuwe s
alist. Toc
steeds sl
De leden
ten? Van
Angenen
ze te kie
stuiptrek
bondsvo
tegen we
lid van H
bij ging
leden ee
zo'n asse
nent en
was al st
dering m
hebben
verdw
sluit dat
heid en
ten.³⁸⁴

Na de
een afde
van de
in ma
merkel
1896, w
delburg

H. G.

ge Hulp', zoals de kas heette, werden 45 bouwvakkers lid. C. Romijn was de drijvende kracht achter de vereniging. Ze bestond in 1912 nog, doch werd nooit groter dan bij oprichting.³⁸⁴

Eind van het jaar trad de helft van het bestuur af en kreeg de vereniging een nieuwe secretaris: Gerard Angenent. Hij was met zijn 22 jaar een overtuigd socialist. Toch kon ook hij geen nieuw leven in de vereniging brengen. Het was nog steeds slecht gesteld met de werkgelegenheid en de lonen stonden onder druk. De leden morden. Maar wat kon een kleine vereniging, als 'Helpt u Zelf' uitrichten? Van de bestuursleden en gewezen bestuursleden waren Post, Sondagh en Angenent zelf werkloos. Wat moesten de leden doen, vroeg H. Visch, wanneer ze te kiezen hadden tussen lager loon en honger lijden? Als een soort laatste stuip trekking organiseerde de vereniging een openbare vergadering waarin bondsvoorzitter Quispel de produktieve associatie besprak. Dat was het middel tegen werkeloosheid en overmatig lang werken. Bart Legemate, uiteraard geen lid van HuZ, viel hem bij: produktieve associatie was communistisch, want daarbij ging het om gezamenlijk produceren voor de gemeenschap, zonder dat de leden een dividend in de zak staken. De vereniging was echter niet bij machte zo'n associatie op te richten. Een poging van Jan Post, Sondagh, De Jong, Angenent en Arnold om gezamenlijk voorwerpen te vervaardigen voor een verloting was al stukgelopen toen 'Hulp in Nood' geen subsidie wilde geven. Na de vergadering met Quispel stortte de vereniging in. Wanbeheer schijnt haar de nekslag te hebben gegeven. Voor een vakvereniging was onder de timmerlieden alle animo verdwenen. Het bestuur van de Middelburgse zustervereniging kwam tot het besluit dat het onder de Vlissingse vakbroeders een Augiasstal was van gevoelloosheid en onverschilligheid. Pogingen de vereniging opnieuw op te richten mislukten.³⁸⁵

Na de timmerlieden organiseerden de schildersgezellen zich. In juli 1896 werd een afdeling van de 'Internationale Schildersgezellenbond' opgericht. De naam van de vereniging was 'Kracht door Vereeniging' (KDV). In Middelburg was al in maart 1895 een afdeling van de Schildersgezellenbond opgericht, welke aanmerkelijk groter was dan 'KDV'. Op het landelijk congres van de bond, eind 1896, was de Vlissingse met haar 10 leden de kleinste van de 11 afdelingen (Middelburg had 40 leden). Een half jaar later waren er 16 leden. Het was een zwijg-

18. Gerard Angenent in 1918.

zame afdeling, die zo nu en dan geld opzond voor stakers. Het is zelfs niet bekend wie er in het bestuur zaten. De slapte in het bouwvak na 1897 heeft de vereniging niet overleefd. Op 17 november 1898 meldde *Het Volksdagblad* dat de afdeling-Vlissingen van de 'Internationale Schildersgezellenbond' te gronde was gegaan.³⁸⁶

Op de schilders volgden de metselaars. Ook hier stond de landelijke bond via Middelburg aan de basis van de organisatie. Of beter: een landelijke bond was er in juni 1897 nog niet. Die werd juist opgericht en in het kader daarvan zocht de secretaris van de Rotterdamse metselaarsvereniging Kees de Klerk contact met de Vlissingse metselaars, nadat de Middelburgers te laks waren gebleken. Begin augustus richtten in Vlissingen 39 leden een vereniging op met als naam 'Wij streven naar vooruitgang'. Begin januari 1898 sloten zij zich aan bij de 'Nederlandse MetselaarsBond' (NMetsB). De vereniging lijkt meer homogeen socialistisch te zijn geweest dan de timmerliedenvereniging. Misschien komt dat door het feit dat de leidende figuren in de NMetsB, de Amsterdammer Jan van Zomeren en Kees de Klerk, actieve socialisten waren. Socialistische gevoelens zullen gestimuleerd zijn doordat aangenomen werk in het metselvak op een groter schaal was ingevoerd, hetgeen groter werkdruk en druk op het inkomen tot gevolg had.³⁸⁷

Uiteraard hadden ook de metselaars te lijden onder de slapte in het bouwvak. We zagen uit het voorval bij de villabouw door Ganderheijden en Huson, hoe het onder hen giste zelfs in tijden van drukte. In 1898 deed de vereniging een poging om hoger loon te krijgen, maar tevergeefs. 'Bouwkring' antwoordde dat niet alle patroons zich daartoe wilden verbinden. Kennelijk kon de vereniging niet voldoende kracht opbrengen om nog eens op haar verzoek terug te komen. Maar ze stortte ook niet in, zoals haar zusterverenigingen in het bouwvak. Een verklaring daarvoor moeten we onder andere zoeken in de buitengewoon energie aanvoerders van de vereniging, Bram van Steveninck en M.A. Bil.³⁸⁸

e. de herleving van de metaalbewerkersorganisatie

De bouwvakkers waren niet de enigen die zich organiseerden. Tussen 1891 en 1894 werd een afdeling van de 'Spoorwegvereniging' opgericht onder leiding van de treinsmid M. Polderman en de blokhuiswachter A. Kooistra. Zij deed mee aan 1-Meivieringen. De bakkersgezellen vormden in 1897 een eigen organisatie in het kader van een landelijke actie van de bakkersgezellen tegen nachtarbeid. Enig succes had de vereniging toen de bakkerspatroons aan haar verlangen tegemoet kwamen om op tweede paasdag niet te bakken, doch het nachtwerk bleef bestaan. Daarna stortte de vereniging in. Voorts werden enkele verenigingen voor witte-boordenproletariërs opgericht. Zo ontstond op 13 maart 1892 een afdeling-Vlissingen van de 'Bond van Nederlandsche Onderwijzers' (tegelijk met de Middelburgse afdeling), in november 1894 een afdeling-Walcheren van de 'Bond voor Post- en Telegraafbeambten 'De Post'' en op 17 augustus 1897 een afdeling van de 'Nationale Bond van Handels- en Kantoorbedienden in Nederland'. In het bestuur -katholieken, antirevolutionairen en liberalen- zaten beter betaalde kantooremployés. De onderwijzers waren van deze vakverenigingen ongetwijfeld het meest radicaal, maar zeker niet socialistisch.³⁸⁹

In 1896 kwam bij de metaalbewerkers weer een algemene vereniging van de

grond. A
de werf
nieuwbo
dan een
zien aa
waren b
smederi
huisde
Deze g
werf. E
In 1895
de mach
kerij de
den ba
zich vo
rij. Bij
stond
wenbu
eigen b
werfo
rij). D
baas S
Het
wast
boven
ken g
wat na

grond. Alvorens verder te gaan is het goed de arbeiders op en de organisatie van de werf 'de Schelde' nader voor te stellen. 'De Schelde' was, zoals andere grote nieuwbouwwerven in Nederland meer een geheel van werkplaatsen en fabrieken dan een strakke, centraal geleide produktiemachine. Van de buitenkant kon je dat zien aan de afzonderlijke gebouwen. De machinefabriek en de ketelmakerij waren bijvoorbeeld ondergebracht in het gebouw langs de Aagje Dekenstraat, de smederij in het halfronde gebouw aan het Betje Wolffplein, maar de ijzergieterij huisde sinds 1898 helemaal apart aan de Houtkade in de voormalige Oostkerk. Deze geografische scheiding weerspiegelt de organisatorische scheiding op de werf. Er bestonden twee hoofdafdelingen: de machinefabriek en de scheepsbouw. In 1895 stond de eerste onder ir W.H. Martin en omvatte de afdelingen die met de machinebouw verbonden waren: na bankwerkerij en draaierij was de ketelmakerij de belangrijkste. Onder de werkmeester, de ruw uitgevallen L. Vuyk, stonden bazen, 'meester' Korteweg voor de bankwerkerij en draaierij (met onder zich voor de draaiers onderbaas D.J. Blom), P. van der Does voor de ketelmakerij. Bij de afdeling scheepsbouw was de organisatie hetzelfde. Onder ir J. Janszen stond de chef van de scheepsbouwafdeling, de bij de arbeiders gehate L. Leeuwenburg, maar smederij, timmerwinkel en schilderswerkplaats hadden allen hun eigen bazen en onderbazen en stonden ietwat apart. Nog meer afgezonderd in de werforganisatie stond de gieterij-afdeling (vooral de ijzergieterij en modelmakerij). De gieterij stond voor een groot deel van onze periode onder leiding van baas Sommeling.³⁹⁰

Het onderscheid tussen machinebouw en scheepsbouw werkte door in het bewustzijn van de werklieden. Die van de machinebouw voelden zich verheven boven hun collega's van de scheepsbouw, omdat ze meenden dat voor hun vakken groter vaardigheid vereist was dan voor het werk in de scheepsbouw. *'Dat was van voren af aangeboren, eej? Ze voelden zich belangrijker vanwege die ma-*

Staat 5.3. Gemiddelde lonen van volwassen werklieden op 'de Schelde', 1890.*

afdeling	aantal werklieden	gemiddeld loon
machinefabriek	81	18
gieterij	29	17
modelmakerij	17	17
scheepsbouw	201	16
ketelmakerij	61	16
koperslagerij	14	16
smederij	44	16
timmerwinkel	24	15
metselaars	6	15
schilders	14	14
magazijn	9	14

a Bron: Loonlijst KMS 1/1/90 in: GAV 1119. In deze lijst staan meer afdelingen (reparatieloods bv.) die om hun geringe omvang evenals de toezichhoudenden buiten beschouwing gelaten zijn.

chines die ze bouwden.' Het onderscheid werd versterkt doordat je in de bankwerkerij het hoogste loon kon verdienen. In 1890 bedroeg dat 25 cent, 3 cent hoger dan het hoogste loon in de afdeling-scheepsbouw, maar gemiddeld waren de verschillen kleiner, zoals staat 5.3 laat zien.³⁹¹

Deze cijfers zijn gemiddelden die werden beïnvloed door de sjouwers, de laagst betaalden op de werf. Net als bij de boorders hing hun loon af van de afdeling waarin ze werkten. Dit onderscheid was ten dele gebaseerd op de moeilijkheidsgraad van het werk dat daar verricht moest worden. Sjouwers in de gieterij hadden een gevaarlijker taak dan in de scheepsbouw. Boorders in de machinefabriek moesten fijner werk verrichten dan die in de scheepsbouw. Zo steunde het onderscheid in loonniveau een hiërarchie die vooral de werklieden in de bankwerkerij aanhielden. Dat was niet helemaal terecht, want wanneer we de lonen van de sjouwers niet meetellen, dan blijken de scheepmakers gemiddeld evenveel te verdienen als de bankwerkers. Naast het onderscheid tussen scheepsbouw en machinefabriek lijkt ook een onderscheid te hebben bestaan naar wie in metaal en wie in hout werkte: *'En uiteindelijk kreeg je de meubelmakers. Dat waren wij dan. Wij waren helemaal niet in tel, allemaal krullenschavers.[...] Het kwam zelfs bij de proefvaart tot uiting. Als we op proefvaart waren, moest er van elk vak een paar man mee. En dan kregen die gasten bier en wij kregen nooit wat! De bedrijfsleiding van de machinebouw wist het altijd zo te versieren dat zij bier kregen en wij niet.'* Beneden de timmerlieden stonden nog de schilders: *'Mijn vader had enige jongens erdoor gekregen bij de timmerlui, want dat stond een beetje hoger dan de schilders, want zij gingen met de duimstok om en moesten meten. Zij konden met de materialen omgaan, met schaven en beitels en alles.'*³⁹²

Er moeten nog twee kanttekeningen gemaakt worden bij het loon dat 'de Schelde' uitbetaalde. Ten eerste was dat lager dan de lonen in Rotterdam en Amsterdam. Ik schat dat in Vlissingen de lonen 16% lager waren dan in Amsterdam. Mogelijk remde de werf loonsverhogingen bij de concurrentie daardoor af, hoewel de directie altijd verkondigde dat door de langere aanvoerlijnen van de materialen de kostprijs van de schepen niet lager lag dan bij de concurrentie. Al te veel kon de werf in de lonen echter niet achterblijven bij de andere werven, want dan zou het nog moeilijker worden om vaklieden in Vlissingen te houden. Anderzijds betaalde de werf hogere lonen dan in de omgeving gebruikelijk was. We zagen dat al bij de bouwvakken, maar hetzelfde was ook het geval ten opzichte van andere metaalbedrijven op Walcheren. Door deze loonverhouding kon de werf met enig gemak uit de regio geschoolde werklieden aantrekken om de vaklieden te vervangen die aangelokt door de hogere lonen naar Holland vertrokken (zie over dit probleem verder hoofdstuk 12 B).³⁹³

Zo was de situatie op 'de Schelde' toen daar op 25 november 1896 door een tiental werklieden opnieuw een afdeling van de 'IJzer- en Metaalbewerdersbond' werd opgericht. (De namen van de landelijke bond wisselen nogal in deze periode. Voortaan noem ik hem: ANMB, afkorting van 'Algemeene Nederlandsche MetaalbewerdersBond', een naam die pas na 1898 gebruikt werd.) Met het aantrekken van de landelijke organisatie was in Middelburg reeds in juni 1895 een metaalbewerdersvereniging opgericht. De Vlissingse werd echter, anders dan de vakverenigingen in de bouwvakken, op initiatief van Vlissingse arbeiders opgericht zonder aandrang van Middelburg of de landelijke bond. De initiatiefnemers

waren de
ger Isidor
Boer, de 2
(de 34-jar
men), de 2
Hooze (e
maker), J.
had behoe
zitter wer
Willem
geboren o
omdat he
moeder h
van zijn v
betaalde

19. He
ber 189
hand z
Jan Pau
aan zij
wordt
links e
was me

waren de 28-jarige bankwerker Adriaan C. Naerebout en de 26-jarige koperslager Isidore van Hecke. Andere mensen van het eerste uur waren de draaier Jan de Boer, de 24-jarige bankwerker Thomas C.J. van Aartsen, A. J. de Vos Burchardt (de 34-jarige sjouwer uit de ketelmakerij die we bij 'Multatuli' reeds tegenkwamen), de 22-jarige ketelmaker Willem Angenent (oudere broer van Gerard), Bram Hooze (een 26-jarige scheepmaker), Joseph A. Stecher (een 32-jarige scheepmaker), J. van Son (een 26-jarige kopergieter wiens vader tot de groep van Lansen had behoord), een zekere Wiedlewsky en de bankwerker Gerrit van Zwet. Voorzitter werd waarschijnlijk Van Hecke en secretaris Willem Angenent.³⁹⁴

Willem Angenent werd de belangrijkste persoon in de vakvereniging. Hij was geboren op 19 februari 1874 (een datum die later voor hem extra betekenis kreeg, omdat het ook de sterfdag van Multatuli was). Zijn vader was katholiek, zijn moeder hervormd en hij, net als Gerard, hervormd gedoopt. Na de vroege dood van zijn vader braken jaren van armoede aan in het gezin Angenent. De diakonie betaalde het schoolgeld voor Willem met als gevolg dat hij op de school met de

19. Het tweede bestuur van de ANMB-afdeling Vlissingen. Mogelijk is de foto in december 1897 genomen. Achter de tafel met voorzittershamer Jan de Boer. Aan zijn linkerhand zit de secretaris Willem Angenent. Het bestuurslid aan zijn rechterhand is mogelijk Jan Paasse. Op de achterste rij staat tweede van rechts de jonge Bram Hooze. De persoon aan zijn rechterhand (met vlinderstrik) is waarschijnlijk Fons van Olm. Achter op de foto wordt vermeld dat nr. 1 T.J.C. van Aartsen is en nr. 11 J. van Son. Dat zijn de uiterst links en uiterst rechts staande personen, maar het is niet duidelijk wie wie is. De banier was nog van karton.

bijbel van meester Merckens ging. Uiteraard moest hij zo snel dat kon aan het werk. In het café van zijn neef C. Swalp kwam hij in aanraking met enkele bazen van 'de Schelde'. Hij werd aangenomen in de ketelmakerij. Dat moet in 1886 geweest zijn. Hij kwam daar precies op het moment dat de lange werktijden begonnen van 12 1/2 uur per dag en meer. Met tweemaal nachtwerk verdiende hij dan een weekloon van fl. 1.76. Naar eigen zeggen hoorde hij in deze tijd Domela Nieuwenhuis spreken in café-Swalp en moet hij voor diens denkbelden gewonnen zijn geweest. Op 22 maart 1892 trouwde hij met Adriana Louwerse en kort daarna stortte hij zich in het organisatieleven. Hij werd lid en in 1893 secretaris van de toneelvereniging van de werkliedenvereniging 'De Schelde', 'Oefening baart Kunst'. Zowel op het werk, waar hij vaak over de muur moest klimmen om voor de ketelmakers jenever te halen, als in de toneelvereniging werd nogal gedronken. Willem moet daar een tijdje dapper aan meegedaan hebben.³⁹⁵

De martelaren van Chicago, die streken voor werktijdverkorting en de aanleiding vormden tot de viering van de eerste mei, maakten op hem grote indruk. Overmatig lange werktijden kwamen sinds 1895 ook weer op 'de Schelde' voor. De werkdruk werd bovendien verhoogd. De arbeiders mochten tijdens het werk niet met elkaar praten, zo dat bij de machineherrie al mogelijk was. Een nieuwe regeling met de stoomfluit, die aangaf wanneer het werk begon, zorgde ervoor dat de arbeiders precies op tijd op de werkvloer waren. Er werd een regeling ingevoerd voor boetes wegens te laat komen. *'Het teekent onzen tijd: dwang en nog eens dwang, ziedaar het parool van de patroons tegenover de arbeiders.'* De werkdwang werd nog eens verhoogd door het aangenomen werk, gepaard gaand met een 'fooiensstelsel' dat grote willekeur in de hand werkte, omdat de baas naar eigen goeddunken arbeiders extra kon belonen voor bepaalde taken. In aangenomen werk konden de werklieden zo'n 30% op hun uurloon 'oververdienen'.³⁹⁶

We hoeven voor de verklaring van de hernieuwde vakbeweging niet te zoeken naar structurele factoren, zoals het langzaam maar zeker verdwijnen van de houten scheepsbouw. Dat speelde in Amsterdam wel een rol. 'De Schelde' voltooide de overgang naar de ijzeren scheepsbouw echter in 1889 toen het laatste composiet-schip, voor een deel van hout gemaakt, van stapel liep. Wel deed zich in Vlissingen enigermate de 'ontscholing' van de arbeid voor: minder geschoolde werklieden doen het werk dat voorheen voor de geschoolde vakman gereserveerd was. In 1898 werden bijvoorbeeld door gebrek aan vaklui steeds geringere krachten aan het klinken gezet. Dat wekte kritiek om de mogelijke loonsverlaging die het gevolg kon zijn en vooral wegens de onrechtvaardigheid die in het aanstellen van mindere krachten stak. Anderen hadden immers 8 à 9 jaar leergeld moeten betalen.³⁹⁷

Verlaging van de beroepsinhoud, zo die in Vlissingen al plaats vond in de negentiger jaren, kan moeilijk het ontstaan van de nieuwe vakbewegingsgolf onder de metaalbewerkeren verklaren. In Vlissingen brachten vooral de lange werktijden, de vergrote werkdruk en het lagere loon de werklieden tot organisatie. De afdeling van de ANMB groeide daarom flink. Uit verschillende gezindten en vakken kwamen de leden toestromen. Hoe groot de afdeling werd is moeilijk te zeggen. Tussen april en juli 1898 zijn de bedragen van verplichte bijdragen voor het 'Nationaal ArbeidsSecretariaat' (NAS) bekend, waaruit afgeleid zou kunnen worden dat de afdeling toen tussen de 57 (juli) en 90 (mei) leden had. Nogal een

grote sch...
Metaalbe...
175 in jun...
het aant...
men blad...
vóór aug...
het werke...
1897 war...
de landel...
den die a...
de bond...
van de a...
leden ha...
ging waa...
kers naar...
de keteln...
Piet Sink...

De spr...
treden ha...
februari...
over 'Val...
dan goed...
zagen. D...
zou hij l...
waar een...
stap ver...
sterk wa...
nodig ha...
de verde...
klieden...
en mens...
Maar ho...
de tweed...
dag van...
Toch bl...
heekje te...

Op 15...
metaalbe...
achte w...
Met nam...
al vakbe...
ersbaas...
de met...
blijven...
contribu...
De W...
Eloy' in...

ge Hulp', zoals de kas heette, werden 45 bouwvakkers lid. C. Romijn was de drijvende kracht achter de vereniging. Ze bestond in 1912 nog, doch werd nooit groter dan bij oprichting.³⁸⁴

Eind van het jaar trad de helft van het bestuur af en kreeg de vereniging een nieuwe secretaris: Gerard Angenent. Hij was met zijn 22 jaar een overtuigd socialist. Toch kon ook hij geen nieuw leven in de vereniging brengen. Het was nog steeds slecht gesteld met de werkgelegenheid en de lonen stonden onder druk. De leden morden. Maar wat kon een kleine vereniging, als 'Helpt u Zelf' uitrichten? Van de bestuursleden en gewezen bestuursleden waren Post, Sondagh en Angenent zelf werkloos. Wat moesten de leden doen, vroeg H. Visch, wanneer ze te kiezen hadden tussen lager loon en honger lijden? Als een soort laatste stuipreuk organiseerde de vereniging een openbare vergadering waarin bondsvoorzitter Quispel de produktieve associatie besprak. Dat was het middel tegen werkeloosheid en overmatig lang werken. Bart Legemate, uiteraard geen lid van HuZ, viel hem bij: produktieve associatie was communistisch, want daarbij ging het om gezamenlijk produceren voor de gemeenschap, zonder dat de leden een dividend in de zak staken. De vereniging was echter niet bij machte zo'n associatie op te richten. Een poging van Jan Post, Sondagh, De Jong, Angenent en Arnold om gezamenlijk voorwerpen te vervaardigen voor een verloting was al stukgelopen toen 'Hulp in Nood' geen subsidie wilde geven. Na de vergadering met Quispel stortte de vereniging in. Wanbeheer schijnt haar de nekslag te hebben gegeven. Voor een vakvereniging was onder de timmerlieden alle animo verdwenen. Het bestuur van de Middelburgse zustervereniging kwam tot het besluit dat het onder de Vlissingse vakbroeders een Augiasstal was van gevoelloosheid en onverschilligheid. Pogingen de vereniging opnieuw op te richten mislukten.³⁸⁵

Na de timmerlieden organiseerden de schildersgezellen zich. In juli 1896 werd een afdeling van de 'Internationale Schildersgezellenbond' opgericht. De naam van de vereniging was 'Kracht door Vereeniging' (KDV). In Middelburg was al in maart 1895 een afdeling van de Schildersgezellenbond opgericht, welke aanmerkelijk groter was dan 'KDV'. Op het landelijk congres van de bond, eind 1896, was de Vlissingse met haar 10 leden de kleinste van de 11 afdelingen (Middelburg had 40 leden). Een half jaar later waren er 16 leden. Het was een zwijg-

18. Gerard Angenent in 1918.

zame afdeling, die zo nu en dan geld opzond voor stakers. Het is zelfs niet bekend wie er in het bestuur zaten. De slapte in het bouwvak na 1897 heeft de vereniging niet overleefd. Op 17 november 1898 meldde *Het Volksdagblad* dat de afdeling-Vlissingen van de 'Internationale Schildersgezellenbond' te gronde was gegaan.³⁸⁶

Op de schilders volgden de metselaars. Ook hier stond de landelijke bond via Middelburg aan de basis van de organisatie. Of beter: een landelijke bond was er in juni 1897 nog niet. Die werd juist opgericht en in het kader daarvan zocht de secretaris van de Rotterdamse metselaarsvereniging Kees de Klerk contact met de Vlissingse metselaars, nadat de Middelburgers te laks waren gebleken. Begin augustus richtten in Vlissingen 39 leden een vereniging op met als naam 'Wij streven naar vooruitgang'. Begin januari 1898 sloten zij zich aan bij de 'Nederlandse MetselaarsBond' (NMetsB). De vereniging lijkt meer homogeen socialistisch te zijn geweest dan de timmerliedenvereniging. Misschien komt dat door het feit dat de leidende figuren in de NMetsB, de Amsterdammer Jan van Zomeren en Kees de Klerk, actieve socialisten waren. Socialistische gevoelens zullen gestimuleerd zijn doordat aangenomen werk in het metselvak op een groter schaal was ingevoerd, hetgeen groter werkdruk en druk op het inkomen tot gevolg had.³⁸⁷

Uiteraard hadden ook de metselaars te lijden onder de slapte in het bouwvak. We zagen uit het voorval bij de villabouw door Ganderheijden en Huson, hoe het onder hen gistte zelfs in tijden van drukte. In 1898 deed de vereniging een poging om hoger loon te krijgen, maar tevergeefs. 'Bouwkring' antwoordde dat niet alle patroons zich daartoe wilden verbinden. Kennelijk kon de vereniging niet voldoende kracht opbrengen om nog eens op haar verzoek terug te komen. Maar ze stortte ook niet in, zoals haar zusterverenigingen in het bouwvak. Een verklaring daarvoor moeten we onder andere zoeken in de buitengewoon energieke aanvoerders van de vereniging, Bram van Steveninck en M.A. Bil.³⁸⁸

e. de herleving van de metaalbewerkersorganisatie

De bouwvakkers waren niet de enigen die zich organiseerden. Tussen 1891 en 1894 werd een afdeling van de 'Spoorwegvereniging' opgericht onder leiding van de treinsmid M. Polderman en de blokhuiswachter A. Kooistra. Zij deed mee aan 1-Meivieringen. De bakkersgezellen vormden in 1897 een eigen organisatie in het kader van een landelijke actie van de bakkersgezellen tegen nacht arbeid. Enig succes had de vereniging toen de bakkerspatroons aan haar verlangen tegemoet kwamen om op tweede paasdag niet te bakken, doch het nachtwerk bleef bestaan. Daarna stortte de vereniging in. Voorts werden enkele verenigingen voor witte-boordenproletariërs opgericht. Zo ontstond op 13 maart 1892 een afdeling-Vlissingen van de 'Bond van Nederlandsche Onderwijzers' (tegelijk met de Middelburgse afdeling), in november 1894 een afdeling-Walcheren van de 'Bond voor Post- en Telegraafbeambten 'De Post'' en op 17 augustus 1897 een afdeling van de 'Nationale Bond van Handels- en Kantoorbiedenden in Nederland'. In het bestuur -katholieken, antirevolutionairen en liberalen- zaten beter betaalde kantooremployés. De onderwijzers waren van deze vakverenigingen ongetwijfeld het meest radicaal, maar zeker niet socialistisch.³⁸⁹

In 1896 kwam bij de metaalbewerkers weer een algemene vereniging van de

grond. Alvorende werf 'de S
nieuwbouww
dan een strak
zien aan de
waren bijvoor
smederij in h
huisde sinds
Deze geogra
werf. Er best
In 1895 ston
de machineb
kerij de belan
den bazen,
zich voor de
rij. Bij de af
stond de ch
wenburg, m
eigen bazen
werforganis
rij). De gien
baas Somme
Het ond
wust zijn v
boven h
ken groter
over het w

grond. Alvorens verder te gaan is het goed de arbeiders op en de organisatie van de werf 'de Schelde' nader voor te stellen. 'De Schelde' was, zoals andere grote nieuwbouwwerven in Nederland meer een geheel van werkplaatsen en fabrieken dan een strakke, centraal geleide produktiemachine. Van de buitenkant kon je dat zien aan de afzonderlijke gebouwen. De machinefabriek en de ketelmakerij waren bijvoorbeeld ondergebracht in het gebouw langs de Aagje Dekenstraat, de smederij in het halfronde gebouw aan het Betje Wolffplein, maar de ijzergieterij huisde sinds 1898 helemaal apart aan de Houtkade in de voormalige Oostkerk. Deze geografische scheiding weerspiegelt de organisatorische scheiding op de werf. Er bestonden twee hoofdafdelingen: de machinefabriek en de scheepsbouw. In 1895 stond de eerste onder ir W.H. Martin en omvatte de afdelingen die met de machinebouw verbonden waren: na bankwerkerij en draaijerij was de ketelmakerij de belangrijkste. Onder de werkmeester, de ruw uitgevallen L. Vuyk, stonden bazen, 'meester' Korteweg voor de bankwerkerij en draaijerij (met onder zich voor de draaiers onderbaas D.J. Blom), P. van der Does voor de ketelmakerij. Bij de afdeling scheepsbouw was de organisatie hetzelfde. Onder ir J. Janszen stond de chef van de scheepsbouwafdeling, de bij de arbeiders gehate L. Leeuwenburg, maar smederij, timmerwinkel en schilderswerkplaats hadden allen hun eigen bazen en onderbazen en stonden ietwat apart. Nog meer afgezonderd in de werforganisatie stond de gieterij-afdeling (vooral de ijzergieterij en modelmakerij). De gieterij stond voor een groot deel van onze periode onder leiding van baas Sommeling.³⁹⁰

Het onderscheid tussen machinebouw en scheepsbouw werkte door in het bewustzijn van de werklieden. Die van de machinebouw voelden zich verheven boven hun collega's van de scheepsbouw, omdat ze meenden dat voor hun vakken groter vaardigheid vereist was dan voor het werk in de scheepsbouw. *'Dat was van voren af aangeboren, eej? Ze voelden zich belangrijker vanwege die ma-*

Staat 5.3. Gemiddelde lonen van volwassen werklieden op 'de Schelde', 1890.*

afdeling	aantal werklieden	gemiddeld loon
machinefabriek	81	18
gieterij	29	17
modelmakerij	17	17
scheepsbouw	201	16
ketelmakerij	61	16
koperslagerij	14	16
smederij	44	16
timmerwinkel	24	15
metselaars	6	15
schilders	14	14
magazijn	9	14

a Bron: Loonlijst KMS 1/1/90 in: GAV 1119. In deze lijst staan meer afdelingen (reparatieloods bv.) die om hun geringe omvang evenals de toezichhoudenden buiten beschouwing gelaten zijn.

chines die ze bouwden.' Het onderscheid werd versterkt doordat je in de bankwerkerij het hoogste loon kon verdienen. In 1890 bedroeg dat 25 cent, 3 cent hoger dan het hoogste loon in de afdeling-scheepsbouw, maar gemiddeld waren de verschillen kleiner, zoals staat 5.3 laat zien.³⁹¹

Deze cijfers zijn gemiddelden die werden beïnvloed door de sjouwers, de laagst betaalden op de werf. Net als bij de boorders hing hun loon af van de afdeling waarin ze werkten. Dit onderscheid was ten dele gebaseerd op de moeilijkheidsgraad van het werk dat daar verricht moest worden. Sjouwers in de gieterij hadden een gevaarlijker taak dan in de scheepsbouw. Boorders in de machinefabriek moesten fijner werk verrichten dan die in de scheepsbouw. Zo steunde het onderscheid in loonniveau een hiërarchie die vooral de werklieden in de bankwerkerij aanhielden. Dat was niet helemaal terecht, want wanneer we de lonen van de sjouwers niet meetellen, dan blijken de scheepmakers gemiddeld evenveel te verdienen als de bankwerkers. Naast het onderscheid tussen scheepsbouw en machinefabriek lijkt ook een onderscheid te hebben bestaan naar wie in metaal en wie in hout werkte: *'En uiteindelijk kreeg je de meubelmakers. Dat waren wij dan. Wij waren helemaal niet in tel, allemaal krullenschavers.[...] Het kwam zelfs bij de proefvaart tot uiting. Als we op proefvaart waren, moest er van elk vak een paar man mee. En dan kregen die gasten bier en wij kregen nooit wat! De bedrijfsleiding van de machinebouw wist het altijd zo te versieren dat zij bier kregen en wij niet.'* Beneden de timmerlieden stonden nog de schilders: *'Mijn vader had enige jongens erdoor gekregen bij de timmerlui, want dat stond een beetje hoger dan de schilders, want zij gingen met de duimstok om en moesten meten. Zij konden met de materialen omgaan, met schaven en beitels en alles.'*³⁹²

Er moeten nog twee kanttekeningen gemaakt worden bij het loon dat 'de Schelde' uitbetaalde. Ten eerste was dat lager dan de lonen in Rotterdam en Amsterdam. Ik schat dat in Vlissingen de lonen 16% lager waren dan in Amsterdam. Mogelijk remde de werf loonsverhogingen bij de concurrentie daardoor af, hoewel de directie altijd verkondigde dat door de langere aanvoerlijnen van de materialen de kostprijs van de schepen niet lager lag dan bij de concurrentie. Al te veel kon de werf in de lonen echter niet achterblijven bij de andere werven, want dan zou het nog moeilijker worden om vaklieden in Vlissingen te houden. Anderzijds betaalde de werf hogere lonen dan in de omgeving gebruikelijk was. We zagen dat al bij de bouwvakken, maar hetzelfde was ook het geval ten opzichte van andere metaalbedrijven op Walcheren. Door deze loonverhouding kon de werf met enig gemak uit de regio geschoolde werklieden aantrekken om de vaklieden te vervangen die aangelokt door de hogere lonen naar Holland vertrokken (zie over dit probleem verder hoofdstuk 12 B).³⁹³

Zo was de situatie op 'de Schelde' toen daar op 25 november 1896 door een tiental werklieden opnieuw een afdeling van de 'IJzer- en Metaalbewerkerbond' werd opgericht. (De namen van de landelijke bond wisselen nogal in deze periode. Voortaan noem ik hem: ANMB, afkorting van 'Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkerbond', een naam die pas na 1898 gebruikt werd.) Met het aantrekken van de landelijke organisatie was in Middelburg reeds in juni 1895 een metaalbewerkerbond opgericht. De Vlissingse werd echter, anders dan de vakverenigingen in de bouwvakken, op initiatief van Vlissingse arbeiders opgericht zonder aandrang van Middelburg of de landelijke bond. De initiatiefnemers

waren de 2
ger Isidore
Boer, de 24
(de 34-jarig
men), de 22
Hooze (ee
maker), J. v
had behoor
zitter werd

Willem
geboren op
omdat het
moeder he
van zijn va
betaalde h

19. Hier
ber 1897
bond van
Jan Pau
aan zijn
werd we
Ende in
was nog

waren de 28-jarige bankwerker Adriaan C. Naerebout en de 26-jarige koperslager Isidore van Hecke. Andere mensen van het eerste uur waren de draaier Jan de Boer, de 24-jarige bankwerker Thomas C.J. van Aartsen, A. J. de Vos Burchardt (de 34-jarige sjouwer uit de ketelmakerij die we bij 'Multatuli' reeds tegenkwamen), de 22-jarige ketelmaker Willem Angenent (oudere broer van Gerard), Bram Hooze (een 26-jarige scheepmaker), Joseph A. Stecher (een 32-jarige scheepmaker), J. van Son (een 26-jarige kopergieter wiens vader tot de groep van Lanssen had behoord), een zekere Wiedlewsky en de bankwerker Gerrit van Zwet. Voorzitter werd waarschijnlijk Van Hecke en secretaris Willem Angenent.³⁹⁴

Willem Angenent werd de belangrijkste persoon in de vakvereniging. Hij was geboren op 19 februari 1874 (een datum die later voor hem extra betekenis kreeg, omdat het ook de sterfdag van Multatuli was). Zijn vader was katholiek, zijn moeder hervormd en hij, net als Gerard, hervormd gedoopt. Na de vroege dood van zijn vader braken jaren van armoede aan in het gezin Angenent. De diakonie betaalde het schoolgeld voor Willem met als gevolg dat hij op de school met de

19. Het tweede bestuur van de ANMB-afdeling Vlissingen. Mogelijk is de foto in december 1897 genomen. Achter de tafel met voorzittershamer Jan de Boer. Aan zijn linkerhand zit de secretaris Willem Angenent. Het bestuurslid aan zijn rechterhand is mogelijk Jan Paasse. Op de achterste rij staat tweede van rechts de jonge Bram Hooze. De persoon aan zijn rechterhand (met vlinderstrik) is waarschijnlijk Fons van Olm. Achter op de foto wordt vermeld dat nr. 1 T.J.C. van Aartsen is en nr. 11 J. van Son. Dat zijn de uiterst links en uiterst rechts staande personen, maar het is niet duidelijk wie wie is. De banier was nog van karton.

bijbel van meester Merckens ging. Uiteraard moest hij zo snel dat kon aan het werk. In het café van zijn neef C. Swalp kwam hij in aanraking met enkele bazen van 'de Schelde'. Hij werd aangenomen in de ketelmakerij. Dat moet in 1886 geweest zijn. Hij kwam daar precies op het moment dat de lange werktijden begonnen van 12 1/2 uur per dag en meer. Met tweemaal nachtwerk verdiende hij dan een weekloon van fl. 1.76. Naar eigen zeggen hoorde hij in deze tijd Domela Nieuwenhuis spreken in café-Swalp en moet hij voor diens denkbeelden gewonnen zijn geweest. Op 22 maart 1892 trouwde hij met Adriana Louwerse en kort daarna stortte hij zich in het organisatieleven. Hij werd lid en in 1893 secretaris van de toneelvereniging van de werkliedenvereniging 'De Schelde', 'Oefening baart Kunst'. Zowel op het werk, waar hij vaak over de muur moest klimmen om voor de ketelmakers jenever te halen, als in de toneelvereniging werd nogal gedronken. Willem moet daar een tijdje dapper aan meegedaan hebben.³⁹⁵

De martelaren van Chicago, die streken voor werktijdverkorting en de aanleiding vormden tot de viering van de eerste mei, maakten op hem grote indruk. Overmatig lange werktijden kwamen sinds 1895 ook weer op 'de Schelde' voor. De werkdruk werd bovendien verhoogd. De arbeiders mochten tijdens het werk niet met elkaar praten, zo dat bij de machineherrie al mogelijk was. Een nieuwe regeling met de stoomfluit, die aangaf wanneer het werk begon, zorgde ervoor dat de arbeiders precies op tijd op de werkvloer waren. Er werd een regeling ingevoerd voor boetes wegens te laat komen. *'Het teekent onzen tijd: dwang en nog eens dwang, ziedaar het parool van de patroons tegenover de arbeiders.'* De werkdwang werd nog eens verhoogd door het aangenomen werk, gepaard gaand met een 'fooiensstelsel' dat grote willekeur in de hand werkte, omdat de baas naar eigen goeddunken arbeiders extra kon belonen voor bepaalde taken. In aangenomen werk konden de werklieden zo'n 30% op hun uurloon 'oververdienen'.³⁹⁶

We hoeven voor de verklaring van de hernieuwde vakbeweging niet te zoeken naar structurele factoren, zoals het langzaam maar zeker verdwijnen van de houten scheepsbouw. Dat speelde in Amsterdam wel een rol. 'De Schelde' voltooide de overgang naar de ijzeren scheepsbouw echter in 1889 toen het laatste composietschip, voor een deel van hout gemaakt, van stapel liep. Wel deed zich in Vlissingen enigermate de 'ontscholing' van de arbeid voor: minder geschoolde werklieden doen het werk dat voorheen voor de geschoolde vakman gereserveerd was. In 1898 werden bijvoorbeeld door gebrek aan vaklui steeds geringere krachten aan het klinken gezet. Dat wekte kritiek om de mogelijke loonsverlaging die het gevolg kon zijn en vooral wegens de onrechtvaardigheid die in het aanstellen van mindere krachten stak. Anderen hadden immers 8 à 9 jaar leergeld moeten betalen.³⁹⁷

Verlaging van de beroepsinhoud, zo die in Vlissingen al plaats vond in de negentiger jaren, kan moeilijk het ontstaan van de nieuwe vakbewegingsgolf onder de metaalbewerkeren verklaren. In Vlissingen brachten vooral de lange werktijden, de vergrote werkdruk en het lagere loon de werklieden tot organisatie. De afdeling van de ANMB groeide daarom flink. Uit verschillende gezindten en vakken kwamen de leden toestromen. Hoe groot de afdeling werd is moeilijk te zeggen. Tussen april en juli 1898 zijn de bedragen van verplichte bijdragen voor het 'Nationaal ArbeidsSecretariaat' (NAS) bekend, waaruit afgeleid zou kunnen worden dat de afdeling toen tussen de 57 (juli) en 90 (mei) leden had. Nogal een

grote scho
Metaalbew
175 in juni
het aantal
men blade
vóór augu
het werke
1897 ware
de landelij
den die an
de bond, r
van de af
leden had
ging waar
kers naar
de ketelm
Piet Sinke

De spre
treden ha
februari 1
over 'Vak
dàn goed
zagen. Du
zou hij la
waar een
stap verwe
sterk was
nodig had
de verdeel
klieden. E
en mensche
Maar hoe
de tweede
dag van 1
Toch bleef
heekje te

Op 19
metaalbew
achtte vo
Met name
al vakbew
ersbaas B
de met C
blijven. B
contribu
De R
Eloy' in

grote schommeling dus. Een gelijkmatiger indruk geeft het aantal afgenomen *Metaalbewerkeren*. Van 50 exemplaren in december 1896 nam dit aantal toe tot 175 in juni 1897. Daarop bleef de afdeling zo'n beetje hangen tot juni 1898, toen het aantal terugzakte tot 150. De precieze verhouding tussen het aantal afgenomen bladen en het ledenaantal is niet duidelijk. Ik vermoed dat het aantal bladen vóór augustus 1897 (toen er maandelijks wisseling in was) nauwer aansluit bij het werkelijk aantal leden, dan daarna. Op een buitengewone vergadering in juli 1897 waren ruim honderd leden aanwezig. Op dat moment was de Vlissingse in de landelijke bond een zeer grote afdeling, ook te oordelen naar de aantallen bladen die andere afdelingen afrekenden. Dordrecht, zetel van het hoofdbestuur van de bond, nam 200 exemplaren af, doch Amsterdam slechts 150. Uit de beroepen van de afdelingsoprichters blijkt dat de bond niet enkel in de machinefabriek leden had. Het eerste jaar hebben werklieden uit de machinefabriek de vereniging waarschijnlijk wel gedomineerd. Veel draaiers werden lid, doch bankwerkers naar het zich laat aanzien amper. Vooraanstaande leden kwamen voorts uit de ketelmakerij, later ook uit de gieterij. In 1900 was de socialistische vormer Piet Sinke penningmeester.³⁹⁸

De sprekers die werden uitgenodigd om op vergaderingen van de bond op te treden hadden een grote invloed op het denken van de Vlissingse leden. Op 20 februari 1897 sprak Jan Bergmeijer uit Dordrecht in een stampvolle vergadering over 'Vakorganisatie, een dringende eisch des tijds'. Sociale wetten werden alleen dan goed uitgevoerd wanneer sterke arbeidersorganisaties op de uitvoering toezagen. Duitsland met zijn wetten en inspecteurs, maar een zwakke vakbeweging, zou hij later eens zeggen, had veel slechter werkomstandigheden dan Engeland, waar een sterke vakbeweging en amper wetten waren. Dat was maar een kleine stap verwijderd van Cornelissens mening dat de arbeidersbeweging, als ze zo sterk was om de uitvoering van wetten op te leggen, dergelijke wetten niet eens nodig had om de werkomstandigheden te verbeteren. Tevens bestreed Bergmeijer de verdeeldheid door politiek en geloof en 'de schijnheilige aristokratie' van werklieden. Er waren standen genoeg, maar de arbeiders moesten niet hun 'respect en menselijkheid' weggooien. Ze moesten zich zoveel mogelijk ontwikkelen. Maar hoe? *'In de eerste plaats geen geld om boeken te koopen voor de studie, in de tweede plaats geen tijd om te studeeren. Want wie ter wereld zal na een werkdag van 11 1/2, 13 à 18 uur nog lust hebben, om zich suf te gaan praktiseeren.'* Toch bleek de afdeling in het voorjaar van 1898 een eigen (technisch) bibliotheekje te hebben, dat Angenent beheerde.³⁹⁹

Op 19 juni 1897 besprak Cornelissen in een minder druk, maar vooral door metaalbewerkeren bezochte vergadering weerstandskassen, die hij onmisbaar achtte voor vakverenigingen. Zij gaven het middel in handen beter op te treden. Met name omdat de bazen werklieden die voor hun mening uitkwamen en vooral vakbondsleden in problemen konden brengen. In Vlissingen onderzocht draaiersbaas Blom wie zulke negatieve stukjes over hem schreef. Angenent antwoordde met Cornelissens les dat de auteur van dergelijke berichten anoniem moest blijven. Mogelijk stelde hij ook de oprichting van een weerstandskas voor. De contributie werd ervoor met 5 cent per week verhoogd.⁴⁰⁰

De 'R.K. Volksbond' zag met lede ogen aan hoe de ANMB bloeide, terwijl 'St Eloy' in grote moeilijkheden verkeerde. Het bestuur nam in 1897 ontslag. De

vereniging leek geheel ten onder te gaan, maar het afdelingsbestuur van de Volksbond greep in en zette de zaak opnieuw op poten. Het was de katholieke menens, zo blijkt uit woorden van W.A. Louwerier: wijzend op de pausen Pius IX en Leo XIII, wekte hij op tot strijd tegen de revolutiemannen. Ieder moest zich in zijn vak verenigen en die vereniging moest een weerstandskas oprichten. Een merkwaardig mengsel van het voorbeeld der socialisten en de oude tegen diezelfde socialisten gerichte strijd van de 'R.K. Volksbond'. De vakvereniging zakte echter weer in en moest een jaar later opnieuw opgericht worden. Ook de 'Patrimonium'-vakvereniging kwijnde in deze tijd, maar het is niet onmogelijk dat ook daar mensen ontwaakten. De ANMB-afdeling voelde zich namelijk gedwongen aan kritiek van christelijke zijde tegemoet te komen. Tot dan toe had zij altijd op zondag vergaderd in het café 'Internationaal' van Van Krieken, maar nu werd besloten op een andere dag te vergaderen.⁴⁰¹

Ook daarvoor was het handig wanneer het overwerk werd afgeschaft. De afdeling stuurde, nadat de weerstandskas was opgericht, een brief naar de directie waarschijnlijk om enkel voor de draaiers werktijdverkorting vragen. Zowaar, de directie willigde het verzoek in, maar het was een veeg teken dat baas Blom tegen de draaiers zei dat dit besluit met de vakbondsactie geen verband hield. Terzeldertijd begon de gieterij over te werken omdat de draaiers onvoldoende voorraad hadden om door te werken. Zij lieten daar echter niet op, stemden en masse voor de vrijdagavond als nieuwe vergaderavond, incasseerden hun vrije woensdag- en vrijdagavond en lieten de vakbeweging voor wat ze was. Ze begonnen zelfs de bond te verlaten toen Blom enkelen bewerkt had en de meest actieve draaiers wegens luiheid had ontslagen. Tegen dat ontslag kon de vereniging niets beginnen, daarvoor was zij te klein en waren de draaiers te bang, of te egoïstisch. De ANMB-ers onderzochten de zaak, maar hen restte niet anders dan de ontslagene als protest tegen zijn ontslag naar de trein te begeleiden op weg naar een nieuwe betrekking. Niet alleen draaiers verlieten de afdeling. Het verschuiven van de vergaderdatum vermocht veel 'geloovige' niet in de organisatie te houden. Sommigen vonden de sprekers niet goed, anderen hadden ruzie met andere leden, weer anderen waren het er niet mee eens dat stakers in andere plaatsen, of zelfs in andere landen werden gesteund. Daar was de afdeling mee begonnen, nadat Bergmeijer had verteld over de strijd van de Engelse metaalbewerker.⁴⁰²

De afdeling nam naast de weerstandskas nog enkele andere op vakbondsgebied belangrijke beslissingen. Onder de scheepmakers gingen stemmen op om zich afzonderlijk te organiseren. Zij voelden zich misschien overheerst door de werkliden uit de machinefabriek. 'Een Metaalbewerker', achter wie ik Angenent vermoed, was er tegen. Aparte organisatie van de verschillende metaalbewerkende vakken in verschillende 'vak'organisaties was voor een klein plaatsje als Vlissingen niet verstandig. Misschien kon men hen die in het hout en hen die in het ijzer werkten afzonderlijk organiseren, doch verder wilde hij niet gaan: *'Als men gaat spreken over verschillende groepen uit de afdeeling Scheepsbouw zou men zooveel groepen of afdeelingen krijgen dat het eind er van verloren is. Daarom deel ik niet in uw gevoelens, door de scheepsbouwers groepsgewijze te vereenigen doch zooals u het noemt en bloc, omdat, als wij groepsgewijs te werk gaan wij nog meer verdeeldheid zaaien, want elke organisatie brengt zijn meening mee.'* Uit praktische overwegingen kwam de Vlissingse ANMB-afdeling dus zeer dicht bij

een verdedig-
gen op basis
van het spec

Hoe moe
Schelde' fun
flict tussen
afdeling wa
naam van d
gewijs vere
striële organ
singen alle
gres van de
maar 'Alger
beter tot u
waren.⁴⁰⁴

De Vlissi
zins een po
weerstands
om vakbon
werkers, w
lijke kas a
verhoging
voorstel an
wél geacco
in plaats v
dere hoofd
ligente op
steld zagen
volger van

Tot nog
gere met
Dacht de
van de vak
beweging
Zaken
ken, h
februari
sche met
hen. 'W
der' van
hervorm
guberg

een verdediging van de *industriële* vakbeweging: bonden die werknemers verenigen op basis van hun werken in een bepaalde tak van industrie en niet op grond van het specifieke beroep.⁴⁰³

Hoe moest zo'n algemene vakbeweging op een zo gevarieerd bedrijf als 'de Schelde' functioneren? Ook daarvoor had de afdeling een oplossing. Bij een conflict tussen een baas en een werkmans zou een commissie benoemd worden uit de afdeling waar het conflict was ontstaan. Die commissie zou dan opereren uit naam van de bond *'en dat zal dunkt mij meer indruk maken dan dat wij groeps-gewijs vereenigd (verdeeld) zijn'*. Dat is altijd het argument geweest voor industriële organisatie van de werklieden. Deze overwegingen golden niet voor Vliissingen alleen, al kwamen ze uit de situatie daar voort. Op het eerstvolgende congres van de ANMB stelde de afdeling met succes voor om de bond niet 'neutrale' maar 'Algemeene Metaalbewerdersbond in Nederland' te noemen. Daarin kwam beter tot uitdrukking dat alle metaalbewerders van welk vak ook welkom waren.⁴⁰⁴

De Vliissingse afdeling speelde in deze jaren in de landelijke bond ook anderszins een positieve rol. Op het congres van 1898 stelde ze voor een landelijke weerstandskas op te richten. Ze dacht aan een kas die werklieden zou steunen die om vakbondsactiviteiten ontslagen waren. De staking van de Engelse metaalbewerders, welke de Vliissingers met aandacht volgden, leerde dat een sterke landelijke kas absoluut nodig was. De andere afdelingen zagen de daarvoor benodigde verhoging van contributie als voorlopig nog niet haalbaar. Daarop werd het voorstel aangehouden tot het volgende congres. Een voorstel van Vliissingen dat wel geaccepteerd werd, was het besluit om het vakblad voortaan tweewekelijks in plaats van maandelijks uit te geven. De Vliissingse afdeling telde leden met heldere hoofden. Ze vonden, al dan niet geholpen door socialistische sprekers, intelligente oplossingen voor de organisatorische problemen waar ze zich voor gesteld zagen en ze hadden een groot doorzettingsvermogen. Jan de Boer, de opvolger van Van Hecke als voorzitter, dichtte op het eerste jaarfeest:

'Trotsch de zware taak werken wij voort,
De nacht is wel lang, doch de dag gloort.
Dat is dan loon door eigen kracht,
Overtuiging schonk ons daarvoor de macht.'

Tot nog toe was dat lijden voornamelijk een gevolg van vakbondsactiviteit in enger zin: ageren voor verkorting van de arbeidsdag en voor verhoging van loon. Dacht de leiding van de ANMB-afdeling ook verder na over opgaven en tactiek van de vakbeweging? Kunnen we elementen vinden van de latere syndicalistische beweging?⁴⁰⁵

Zeker. De confessionele arbeiders die de afdeling verlieten vanwege de sprekers, hadden niet helemaal ongelijk. De sprekers (Bergmeijer, Cornelissen en in februari 1898 Adamas uit Haarlem) waren min of meer de niet-parlementaristische richting toegedaan. Bergmeijer was nog de meest parlementaristische van hen. *'Welnu, laten wij de propaganda ter hand nemen en trachten sterk te worden'*, vond Angenent, *'opdat wij ons zelf kunnen verdedigen, dan hebben wij de heeren niet meer noodig. Geen verbetering van bovenaf, maar van onder op; afgedwongen door de organisatie van de arbeiders zelf.'* De organisatie van de ar-

beiders zelf: dat had nog een andere inhoud dan het oude links-liberale selfhelp-idee van de jonge Lansen. Had Adamas net te voren namelijk niet de Engelse vakbondsleiding gehekelde die buiten medeweten van de leden het met de heren op een accoordje had gegooid en de grote staking van de Engelse metaalbewerkeren stop gezet? Ook in die richting stuurden de sprekers de Vlissingse leden: de organisatie is er voor de leden en niet andersom, daarom moet ze democratisch opgebouwd zijn.⁴⁰⁶

Toch lieten de sociale wetten die de regering indiende de afdeling niet koud, hetgeen de in 1898 ingediende ontwerp-ongevallenwet bewees. De afdeling stelde met andere werkliedenverenigingen een adres aan de Tweede Kamer op om een aantal onbillijkheden uit dat ontwerp te verwijderen. Door buitenparlementaire druk, dacht Hooze, moesten de arbeiders zelf aandringen op betere wetten. Ze mochten die taak niet overlaten aan afgevaardigden in het parlement. Dat was de tactiek van de SDAP waarmee de Vlissingse afdeling in het comité voor staatspensionering was geconfronteerd en waarom ze daaruit was gestapt.⁴⁰⁷

De ontwikkeling van de Vlissingse metaalbewerkeren vakbeweging naar het syndicalisme verliep dus, net als bij de socialistische, niet automatisch en rechtlijnig. Zij kwam tot stand door kennisname van de vakbeweging in het buitenland, in de confrontatie van de eigen beroepseer of vaktrots met standpunten van verschillende socialistische sprekers en van de eigen ervaringswereld met nieuwe maatschappelijke verschijnselen (zoals bijvoorbeeld de ongevallenwet). Heel belangrijk in de belevingswereld was de overtuiging dat de werkmans zelf zijn lot moest verbeteren. De dwang op het werk werd meer en meer gevoeld en de vrijheid werd steeds aantrekkelijker: *'De vrijmaking van de arbeiders, moet het werk van de arbeiders zelve zijn. Ja, vrijheid! Want als wij vrij zijn, behoeven wij geen beroep meer te doen om u te vereenigen. Vrij zijn! Dan behoeven er geen slaven meer te wezen, die met hun pet in de handen staan, om door hun baas bevoordeeld te worden. Dan behoeven er geen slaven meer te wezen, welke nog meehelpen, om hun slavendrijvers van hun centen, die zij krijgen, nog te bevoordeelen.'*⁴⁰⁸

De vakverenigingsleiding poogde de werklieden ook in morele zin op te voeden. Met zekere trots werd gemeld dat op het eerste jaarfeest maar weinig gedronken werd. Drankmisbruik werd bestreden, omdat de kosten daarvan velen ertoe brachten over te werken of het tariefsysteem zoveel mogelijk uit te buiten. Maar de vakbondsmannen vonden tevens dat het gezinsleven eronder leed. Het overwerk op zich al zorgde ervoor dat een werkmans slechts in de morgenshaft van half negen zijn kinderen zag, als hij tenminste niet in Middelburg werkte of woonde. Drankmisbruik verkleinde bovendien het gezinsbudget. Nadrukkelijk werd gepoogd de vrouwen bij de vakbeweging te betrekken: *'Wij moeten onze vrouwen overtuigen van onze goede zaak, en dan zullen zij niet zoo tegenstribelen als wij onze contributie moeten verhoogen, want de meeste vrouwen maken bezwaar, omdat de accoordcenten [het tarief] zoo menigmaal naar ondoelmatige clubjes verhuizen.'* Zeker, dat was ook een bedoeling van de afdelingsleiding als ze erop aandrong toch vooral de vrouwen mee te nemen naar vergaderingen. Dan zou men eens zien hoe gezellig de vergaderingen werden. De werklieden moesten hun vrouw niet beschouwen *'als een lap, die er zoo maar bijhangt'*, want *'alles moet met de Vakbeweging opgroeien'*. Ze moesten met hun

vrouw c
binnen c
vrouwen

Zo ma
de ontw
mas, in
delijke v
hun lid
van 189
Angene
Stoomv
zelfs na
ploegen
nent ze
Drie m
de vakt
gesprek
staande
kuier'
kregen
de Boe
18-jari
slechts
dat ze
over u

Ik k
bond h
ter, sec
te verv
Hooze
29 juli
in 188
Amer
de het
nagaan
hebbe
waar
1899
half j
listisc
Staten
actief
de sy
geen
pen S
De
het a

vrouw de vakbewegingszaken bespreken, hen erin betrekken, *'dan vormt zich binnen een niet al te lang tijdsverloop een leger van mannen, gesteund door de vrouwen, welke weten wat zij willen en willen wat zij weten'*.⁴⁰⁹

Zo maakte de Vlissingse afdeling van de ANMB in velerlei opzicht een gezonde ontwikkeling door, maar in sterkte liep ze terug. Op de vergadering met Adamas, in februari 1898, was de opkomst slecht. Velen bleven weg van de huishoudelijke vergaderingen en werd daar iets besloten dat hen niet zinde dan zegden ze hun lidmaatschap op. In Middelburg liep de vereniging ook terug. In de zomer van 1898 kreeg de afdeling een zware domper te verwerken. Op 25 juni kregen Angenent en 5 andere ketelmakers opdracht de ketels van één der schepen van de Stoomvaartmaatschappij 'Zeeland' te repareren. Een haastwerk met veel over- en zelfs nachtwerk, 38 uur aan één stuk. Een voorstel van Angenent om in twee ploegen het zware karwei te klaren, wees baas Van der Does af, waarop Angenent zei dat hij niet over zijn nachtrust liet beslissen en nachtwerk weigerde. Drie maats sloten zich bij hem aan: Jan Paasse, de 22-jarige penningmeester van de vakbond, Nol van Hoek, een 24-jarige werkmans en Jan van Os, 27 jaar. Een gesprek met ingenieur W.H. Martin hielp niets. Paasse en Angenent werden op staande voet ontslagen en de beide anderen werden voor straf 14 dagen 'aan de kuier' gestuurd. Zij namen ontslag. Het viertal vond werk in Düsseldorf. Daar kregen ze binnen korte tijd gezelschap van andere Vlissingse vakbondsliden. Jan de Boer, ontslagen door Blom, ging in Essen werken. Half augustus volgde de 18-jarige broer van Jan Paasse, Jacob, ook een ketelmaker. De vakvereniging kon slechts protestvergaderingen houden en hopen dat ze eenmaal zo sterk zou zijn dat ze baas Van der Does rekenschap kon vragen. *'Ja, dan zullen wij een oordeel over u vellen, die u met uwen heelen kliek ten gronde zullen richten'*.⁴¹⁰

Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat de leiding van de werf de vakbond hard heeft willen treffen. Daar stond hij in september: beroofd van voorzitter, secretaris en penningmeester. In een goede organisatie zijn dergelijke mensen te vervangen en ook in Vlissingen werden ze vervangen. De scheepmaker Bram Hooze volgde Angenent op. Dat was iemand van hetzelfde gehalte. Hij was op 29 juli 1870 in Goes geboren, maar werd al vroeg wees. Waarschijnlijk werd hij in 1882 leerjongen op 'de Schelde'. Van 1886 tot 1893 diende hij bij de huzaren in Amersfoort, waarna hij weer op 'de Schelde' ging werken. Desondanks betekende het ontslag van de activisten een forse aderlating. Hoe fors, blijkt wanneer we nagaan hoe Angenent en Jan Paasse zich nadien elders in de arbeidersbeweging hebben ingezet. Beiden vertrokken na korte tijd uit Düsseldorf naar Dordrecht, waar Gerard Angenent zich inmiddels had gevestigd. Daar volgde Willem in mei 1899 C. te Veldhuis op als voorzitter van het hoofdbestuur van de ANMB. Een half jaar later was Paasse secretaris. Beiden zouden een rol spelen in de vrij-socialistische en syndicalistische beweging tot Paasse rond 1911 naar de Verenigde Staten verhuisde en Angenent in 1913 in Vlaardingen baas werd. Angenent bleef actief in de vrijdenkersbeweging en kwam na zijn ontslag in 1931 weer terug in de syndicalistische beweging. Hij werd, hoewel hij syndicalist en antimilitarist en geen communist was, in juni 1941 opgepakt en verbleef een tijdlang in de kampen Schoorl en Amersfoort. Hij overleed vlak na de oorlog.⁴¹¹

De directie kreeg de vakvereniging niet klein, maar het is niet onmogelijk dat het accent onder de leden langzamerhand van de machinefabriek naar de afde-

ling-scheepsbouw ging, wat de vereniging minder aantrekkelijk maakte voor de machinefabriek. Nu was Bram Hooze de belangrijkste man. Het drankmisbruik werd ijverig bestreden met als gevolg dat de afdeling in februari 1899 naar een ander vergaderlokaal om moest zien. Van Krieken was boos geworden omdat op een huishoudelijke vergadering geen enkel lid gelag nam.⁴¹²

f. de Vlissingsche Bestuurdersbond

Angenent en de ANMB-afdeling stonden aan de basis van de 'Vlissingsche Bestuurdersbond' (VBB), een overkoepelend orgaan voor arbeidersverenigingen. In Middelburg bestond zo'n bond (MBB) sinds november 1893, maar in Vlissingen, waar de vakbeweging later van de grond kwam, was er in 1896 nog niets van dien aard. Een eerste poging in Vlissingen een bestuurdersbond op te richten werd eind augustus 1896 gedaan door de 'R.K. Volksbond'. Deze wilde alleen met 'Patrimonium' en de werkliedenvereniging 'De Schelde' zo'n bond oprichten. Dat leverde in de Volksbond zelf verhitte discussies op, maar meer nog in de werkliedenvereniging 'De Schelde'. Een paar buitengewoon rumoerige vergaderingen, waarin het bestuur van de werkliedenvereniging onder voorzitterschap van de drukker Maarten Geelhoed even autoritair als onhandig opereerde, leidden uiteindelijk tot het roeyement van de tien felste opposanten (onder andere Willem Angenent, Van Hecke en Jan Paasse). Maar de vereniging trad niet toe en het hele initiatief viel in het water, omdat ook 'Patrimonium' er niet voor was de niet-confessionele verenigingen buiten te sluiten.⁴¹³

Inmiddels werd de afdeling van de ANMB opgericht. Vanuit die vereniging probeerde Angenent nu een samenwerkingsverband van werkliedenverenigingen op te richten. Een plan om gezamenlijk de eerste mei te vieren als verbodderingsfeest van de arbeiders mislukte. Begin augustus 1897 werd een nieuwe poging ondernomen. Nu gaven alle verenigingen, op de werkliedenvereniging 'De Schelde' na, gehoor aan de oproep, doch de hoop dat er een flinke organisatie van de grond zou kunnen komen bleek ijdel. In de 'R.K. Volksbond' voorkwam W.A. Louwerier elke bespreking van het onderwerp. 'Patrimonium' kon zich niet verenigen met de concept-statuten (het reglement voor Plaatselijk Arbeids-Secretariaten (PAS) van het NAS). Zo werd uiteindelijk de VBB opgericht als een samenwerkingsorgaan van de niet-confessionele en niet-liberale werkliedenverenigingen: de ANTimB, de ANMB, de Schildersgezellen, de 'Spoorwegvereniging', de 'Socialistenbond'-afdeling en 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten.' Voorzitter werd Willem Angenent en secretaris A. Kooistra, de bestuurder van de 'Spoorwegvereniging'.⁴¹⁴

De VBB werd de inzamelplaats voor in Vlissingen opgehaalde gelden voor werkstakers, slachtoffers en uitgesloten en organisator van de meivieringen. De VBB belastte zich op verzoek van de ANMB-afdeling eind 1898 ook met het opstellen van het adres aan de Tweede Kamer inzake de ongevallenwet. Hiervoor verkreeg de VBB wél de medewerking van 'Patrimonium' en de werkliedenvereniging 'De Schelde'. De 'R.K. Volksbond' was te zeer in de versukkeling geraakt om mee te doen. In een aantal opzichten liepen de ideeën tussen de VBB en 'Patrimonium' parallel. Zo werd aan het oorspronkelijk concept van VBB nog een alinea toegevoegd waarin de adressanten hun bezwaren kenbaar maakten tegen de centralisatie in het wetsontwerp en tegen het feit dat de uitvoering buiten de

arbeiders

g. slot
De VBB
afdeling
Ook vo
zette gel
gen alle
ontluik
beiders
ken bui
opgeko
komen,
komst v
mogen
gesteld
tie?

Pogin
overhe
vakkers
werken
waren
moeide
lenwet
haar so
genwo
neratie
bestuur
ANMB
dersbe
ting bi
De
manne
derme
om v
Ook
vrouw
Dow
wet e
ring
vat d
en al
groot
acht
op de
wett

arbeidersorganisaties om was geregeld.⁴¹⁵

g. slot

De VBB ontwikkelde zich in korte tijd tot de instantie die de 'Socialistenbond'-afdeling en latere 'kommunistisch-socialistische vereeniging' volledig verving. Ook voor andere acties, zoals de agitatie rond de op dubieuze gronden vastgezette gebroeders Hogerhuis, werd de VBB de centrale organisatie die in Vlissingen alles regelde en de Vlissingse socialisten vertegenwoordigde. In en door de ontluikende vakbeweging kwam een nieuwe generatie socialisten op, die haar arbeidersstrijd leerde vanuit de organisatievorm van de vakbond. Veel bonden lijken buiten de afdeling van de 'Socialistenbond' om te zijn opgericht en eerder opgekomen onder invloed van een langzame verslechtering in het werklideninkomen, door verzakelijking van de verhouding tot de werkgevers en door de opkomst van landelijke bonden. Het is opvallend hoe gering het uithoudingsvermogen van deze verenigingen was. Waren ze uit te heterogene elementen samengesteld? Wilden de leden te snel te veel en gaven ze daarvoor te weinig contributie?

Pogingen om verbetering te krijgen stuitten af op de onwil van werkgevers en overheid. Die ervaring versterkte haatgevoelens, welke op het werk bij de bouwvakkers door de invoering van revolutiebouw en bij bouwvakkers en metaalbewerkers samen door de invoering van systemen van aangenomen werk op zich al waren opgewekt. In zekere zin vond deze generatie opnieuw het wiel uit: zij bemoeide zich aanvankelijk met parlementaire actie (staatspensionering en ongevalwet) maar kwam in die bemoeienis steeds duidelijker tot de overtuiging dat zij haar strijd zelf moest voeren en niet moest overdragen aan parlementaire vertegenwoordigers. In het verval van de 'Socialistenbond' voegde zich een oudere generatie bij deze nieuwe generatie socialisten: socialisten verschenen in het tweede bestuur van de timmerliedenvereniging, Piet Sinke zat in het bestuur van de ANMB-afdeling van 1900. Tussen 1895 en 1900 kwam de socialistische arbeidersbeweging in Vlissingen op een nieuwe basis te staan, maar de politieke richting bleef in hoofdzaak buiten- of a-parlementair.

De kleine arbeidsmarkt voor de vrouw in Vlissingen droeg ertoe bij dat de mannen hun heil met meer kracht in loonsverhogingen moesten zoeken. Een onderzoek naar de man-vrouwverhoudingen in het gezin maakte begrijpelijk waarom veel vrouwen zich verzetten tegen een vakbondslidmaatschap van hun man. Ook in Vlissingen lagen in de wijze waarop het gezinsinkomen over man en vrouw verdeeld werd kiemen voor een arbeidersbeweging als mannenbeweging. Desondanks werd de beweging dat niet. De beperkte arbeidsmarkt voor vrouwen en de geografische mobiliteit van werkliden geven een mogelijke verklaring, maar misschien moeten we meer nog vragen naar de arbeiderswereld en die van de arbeidersvrouwen als zodanig in de Vlissingse maatschappij. Bestond er een arbeiderswereld tegenover een officiële, burgerlijke wereld in de stad? Hoe groot waren de gevoelens van solidariteit tussen man en vrouw in de Vlissingse arbeiderswereld? De vrouw zou nog een opmerkelijke rol in de Vlissingse arbeidersbeweging spelen: de verslaggever van de *Vlissingse Courant* constateerde al op het eerste jaarfeest van de timmerliedenvereniging dat er zoveel vrouwen waren.⁴¹⁶

Ten aanzien van de verzuiling leveren de negentiger jaren enkele merkwaardige inzichten op. Immers confessionele vakverenigingen gingen de 'algemeene' voor. Hun oprichting had in het algemeen zeker met socialistenbestrijding van doen, met name de katholieke verenigingen en de protestantse metaalbewerksbond maar de protestantse bouwvakkersvereniging kon moeilijk een remmende vereniging genoemd worden. Door haar activiteit bleek ze eerder een prikkel voor de niet-confessionele timmerlieden dan een rem. De oprichting van deze vakverenigingen was een uitvloeisel van progressieve standpunten in confessionele kring: van Schaepman en Talma. Zij probeerden de christelijke werkliedenbeweging in vormen te gieten die aangepast waren aan het modern-industriële milieu. Zodra hun progressieve inspiratie verdween en conservatiever elementen, meestal niet uit het arbeidersmilieu afkomstig, in de christelijke werkliedenbeweging het roer overnamen (Louwerier, de commies, en Dommissie, de gemeente-archivaris) viel deze werkliedenbeweging terug. Ze was niet in staat op de groei van de ANMB-afdeling een antwoord te geven. Intussen bleek het mogelijk acties van confessionelen en niet-confessionelen op touw te zetten: het verzoekschrift van de bouwvakkers en het verzoekschrift inzake de ongevallenwet.

Stak

1898-1

De Vlissin
van de me
sleden, m
meer en r
tiek zich j
veel meer
politieke
veranderi
het pad d
laarsstaki
ciale herv
vooral als
king weis
zuiling st

a. de m

Toen 189
kele werk
kers één
en stukad
verhogin
troons w
aannemin
de timme
verzoek
als ze ha
gen. Na
15 april
april in
werklie
zitter van

De ma
hoogste
werd bij
schrijding
ge de a
groep bi
en J.J. B
gen, met